

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ՈՒ

ԱՅԳ ՕՐԵՐ ՈՒՆ

ՀԱՅ ՄԵԾԱՏՈՒՆՆԵՐԸ

1550-1870

ԳՐԵՑ

Յ. Գ. Մ.

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏԳՐԱՐԱՆԵ ՍՐԲՈՅՆ Գ.Ա.ԶԱՐԲԻԻ

1901

LIBRAIRIE
S. VALENTI
CONS. PLI

9(47925)1
2-59

ՅԵՏԻԳՎԱԾ Է 1961 Ք.

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ՈՒ

ԱՅԳ ՕՐԵՐ ՈՒՆ

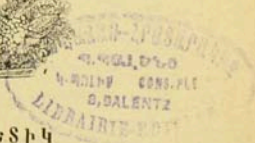
ՀԱՅ ՄԵԾԱՏՈՒՆՆԵՐԸ

1550-1870

ԳՐԵՑ

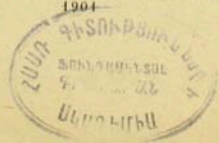
Յ. Գ. Մ.

7040
A
6867

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐՔՈՑՆ ՂԱԶԱՐԻՒ
1904

Մ Ո Ւ Տ Ք

ՀԱՅ ՄԵՐԱՏՈՒՆՆԵՐՈՒ վրայ այս պատմական ընձեռումածը՝ խնամով քննեալ ու յաւելեալ վերջին ձեռն է այն հարեանցի նմոյշին, որ անցեալ տարիին վերջերը տպագրուեցաւ *Բիւզանդիոնի* Բանասիրականին մէջ. անոր գրեթէ կրկնապատիկը՝ թէ քանակով թէ՛ թափումած մանրակրկիտ աշխատութեամբ, որուն արժէքն այս տեսակ նախածեանորկ գործերու մէջ թարթախոյները գիտնալու են:

Յ. Գ. Մ.

ՀԱՅ ՄԵՐԱՏՈՒՆՆԵՐԸ

Ա.

Հ ԱՅ մեծատուններն առ հասարակ հանչցուած են Ա՛րշնյ անունով:

Ա՛րշնյ - Տօնմապետ, Տանուտէր, Մեծաւոր, Չէլէպի, Հօնայ և Աղայ - բառերուն համազօր բառ մը, որ կը պարունակէ տոնմային հին մեծութեանց պարարտ գաղափարը:

Ա՛րշնյ - կը թելադրէ մանաւանդ անձանօթ աւագութեան (dignité) մը գաղափարն ալ՝ բաւական սաստալից ամէն մեծութեանց պէս, որ ունին անձանօթ սկիզբ մը. սկիզբ մը՝ թերեւս նահապետական դարերու շափ հին ու իրենց անփաստ հեղինակութեանն համեմատ մթին այլ իրական:

Պատմապէս ալ սակայն՝ իրբեւ ծագեալ արարական Գր, Է՛ր, Գրէ՛ր - ն բառերէն՝ շատ նոր է՝ ու կը նշանակէ՝ դէթ ըստ ձայնականին՝ հր-՛-տ-ը, հր-՛-դի-տ, եթէ՛ այդ սեմական ժողովուրդին սկզբնական աւանդականութեամբը՝ ժառանգուած շրջայ յաջորդաբար Միջագետքի և Պաղեստինի տանուտէրներէն ու նշա-

1. թուրքահայերում մէջ՝ 1750էն աստիճ է որ աւելի պաշտօնապէս կը շեշտուի այս մակտիրն առ հասարակ:

նակէ, ըստ այնմ, Ն-ի-դ-ի կամ Ն-հ-դ-ի՝ գրեթէ
համազօր նախնի Հոսովայեցիներուն Պ-տ-ր-ի կոչումին՝
քիչ մը սեղմելով այս բառին քաղաքական լայնութիւնն
և ի փոխարէն լայնելով անոր տանուտիրական առումը:

Ամիրայ բառը՝ մասենապէս չէ՛ յիշուած նայերուն
մէջ՝ Մաղխարուէն, Արծրունիէն, Սուչայեցիէն առաջ.
որինակ. «Ազդ արար ամենայն մտաւոր ամիրայցն»,
«Ով մականունդ ամիրայական սերի յԱբբահամէ» Մ-
ի-դ-ի. Ի՛նչ որով կը բնանք ըսել թէ նեղինակական այդ
զապափարէն ըստ հարը մտած է մեր մէջ՝ -Տ-ր-այ ա-
նունը:

Ամիրաներ ունեցած ենք մենք ալ, և անոնց անունը
լծորդուած է՝ մանաւանդ թուրքանայերուն՝ պատմու-
թեան նկատ 1530էն առդին մինչև 1866 կամ 1870,
մինչ մտուտ ամիրաներուն իբրև վերջինն՝ ու Տ-ր-
ի-դ-ի ալ — կարապետ ամիրայ Պալեան, արքունի
մեծ նայ ճարտարապետը, խաչ-ն:

Այսպէս՝ ի չղոյէ ժամանակակից ամիրայի՝ արդի սե-
րունդը չէ՛ տեսած ու շոշափած ամիրայ մը, շունի ա-
միրայութեան վրայ կայուն՝ այսինքն՝ զիբի առնուած
զապափար մը, ժողովածու դրարան պատմութիւնէ մը
զտա՝ որ ամիրաներու էութեան և երանդին վրայ
ոչինչ կըսէ իբրև պատմիչ՝ Ամիրաներուն անուններն
ու զիբը՝ նոր սերունդին երևակայութեանը մէջ՝ կը
պատկերին, ազդեցութեամբ անհաստատի զրոյցներու
և ծայրայեղ կուսակցականութեանց մասնական պատ-
մութեանցը՝ հոմերական նին արարածներուն կամ ա-
բարական զիշերներու արուսյիկ պարիկներուն խոլ
զիծերովը, այնչափ սիրած ենք երազական նկատակ
երևակայութեանց անիբ վէպերն ու այնչափ անտար-
բեր Ֆապած ենք մերձուոր անցեալին ու ժամանակա-
կից պատմութեան:

1. Վասն զի իրմէն հոքը 1869ին վախճանած է
ամիրայատի Տարեան Յովնանէն պէշր, արքու-
նի վառօղապետ ու բարերար Ազգ. Յիւանդամոցին
ու մասնագրական և զպրոցական ձեռնարկու-
թեանց:

Բայց ամիրաններուն վէպը՝ Չօլան իսկ չդիտէ ու չկըր-
նար տալ մեզի ինչպէս որ արժան է :

Այդ իրական մութ վէպէն է՝ որ կը փորձեմ այսօր
բանալ փոքրիկ սրահ մը, տեղիս ժամանակիս և պա-
րագաներու ներածին շափ սրահակ մը, զոր թերեւս
ուրիշ պատեհներով կարենամ ալ ընդարձակել ու վե-
րածել մանրանկար ցուցադրութեան մը :

✱

Արդի սերունդին բարեբաղդներէն համարուելու եմ՝
որ իսր սոցալստիական տեսած եմ մէկ հասակի շոջ ա-
միրայ մը, ու պիտի կըրնամ տալ ազատ զազափար մը
իր ու թերեւս՝ իրմով միւս ամիրաններուն ալ կենդա-
նադիրին վրայ : Գարձեալ նոյն կարապետ ամիրան էր
այն իմ տեսածս :

Հազիւ հինգ վեց տարեկան կայի՝ երբ լսելով իրմէն
շատ վախոցողներուն շշնջիւնը՝ թէ կարապետ ամիրան
կամ Ադան (սոսկ, սուսնց յատուկ անունի, Ադան)
կու գայ կոր, վազեցի Խնաարէջէի զատ ի վերին ծայրը,
ուրիշ պիտի անցնէր Ներսէս Աշտարակեցի կաթողի-
կոսին բարձր թելադրութեամբ և Սեթեան Յովհաննէս
վարդապետին ու Տէրոյննց պատուելիին առաւուածա-
բանական ոչ բարձր առաջնորդութեամբը՝ Եանազա-
րեան կարապետ վարդապետը դատող և դատապար-
տող ամիրան, համարձակ ճէզայիրցիին համեստակ ու-
ստին արեւելցի, Այարպետ մարտը :

Չիտար էր ինք այն իրիկունը, և ձին՝ միջին արա-
ղուսեամբ կ'ընթանար դատ ի վերն ի վեր, ետեւէն
էր իր անբաժան ծառան՝ Գասպարը, քանի մը անցորդ
հայ ալ՝ բարեւի կեցան հոն անցորդաբար : Ինք Խալիֆայ
Ամիրան՝ իր ձիուն վրայ ուղղաբերձ մը կ'եցած՝ վախ-
սուն և հինգնոց մը կ'երեւէր, Գրիգոր էֆէնտի Գարա-
կէօղեանի ձիաւոր զնացքին բաւական նման ձուլուածով
մը, բայց աւելի երկայնահասակ, աւելի տարեց, ու աւելի
և աւելի հանդուշն : Ունէր լայնարայ ֆէտի մը ներքեւ կի-
սով շափ զսպում անկիւնաւոր հակառակ մը, թանձր լուրջ
և բացուած յօնքեր, խոշոր գատազատ ու զարմացա-
կան աչքեր, ճերմակ և յորդկէկ պիտեր, նոյն դոյնով
և թուլցած այտեր, բերանն ալ՝ բաւական խոշոր : Կլու-

բակ զուգին ամբողջ, որուն վրայ ճոխ և զո՛ւ և ծա-
ծուկ խինդ մը ծեփուած էր, ճարտարպետօրէն յեցած
հաստուն վիզի մը վրայ՝ կը ճօճեցունէր ասիական ու
պուսական չին ազնուականութիւն մը, նրաման մը:
Նրթունքը կիսաբաց ու աչքն ճամբաձակայեաց՝ ա-
մենապատրաստ դիրք մը ունէին յանկարծ ըսելու և
ակնարկելու վեհաբար — ԲՆԷ Ե՝ ԱՆ, ՆՅ — որուն պէտք
էր՝ զէմի ազերասուորը խոնարհութեամբ պատասխանել
ու ըսել անմիջապէս այդ ԲՆԵՄ: Ամիրան՝ այն օրն ճա-
գած էր (ու թերեւս միշտ ալ կը ճագնէր) Գ՝—Գ՝—ԼԻԼ՝—ԼԼ
Բ՝—Բ՝ մը պարզ, և՛ առանց դուայի նոյնպէս պարզ օձի-
քով ու մթազոյն փողպատով՝ շրջապատած էր իր մա-
ղասուն փողը. ձեռքն ալ ունէր բարակ շիղ մը երե-
րուն, որ կը ծառայէր իբրև մարակ: Այս ձեւերն էին՝ որ
ետքերը, դրեթէ նոյնութեամբ, օրինակուեցան իր սառ-
բակարդեալներէն խորագէտ ու ճարպիկ յաջորդէ մը,
որ զիզեց իբր իրեն շափ ճարտութիւն, այլ շունեցաւ
իրեն շափ ազգեցութիւն և անուն:

Կանոնական անուշոգով մը՝ Ամիրան բարեւոյնե-
րուն հեռ ես ալ երկու — երեք վայրկեան կեցայ ու
դիտեցի մեծարեալ ձիասուորը, որուն հեռ մեր ընտանիքն
ալ ունէր ինձամեկան կցորդութիւններ, և որուն վրայ
կը պատմուէին մեր տունը՝ բաւական ներքին բաներ
ալ, ու կը պատմուին կը տեսնեն և կարձագանդեն
մինչև ցարդ: Այո՛, տեսայ ու դիտեցի կարապետ Ա-
միրան, ո՛չ Անաքարսիսի մը, ո՛չ ալ Քերոնացիի մը
աչքով, այլ մանուկ ճամբաձակութեամբ մինչ թաղիս
զպրոցէն ու Արապզատէի լեռնէն անդին շէր անցներ
մտային ալ մարմնական ալ տեսութեանցս նորիցօնը.
Դիտեցի այդպէս, և՛ ազայ՝ ըսի իւրովի — Ամիրան սո-
ւ է եղեր. — ինչպէս թերեւս ըսեն չիմայ զիս ընթերցող
տղաքն ալ:

Ասոր վրայ տարի մը շանցած՝ ըսին — կարապետ ա-
միրան յանկարծամօ՛ւ եղեր է: Իւ որովհետեւ լուսանը-
կարը շէր ճանած՝ Պէշիքթաշի տանը մէջ, իր անշնչա-
ցած մարմինին վրայէն, քաշեցին իր պատկերը: Այս
հակիրճ նկարագիրէն աւելին տեսնել փափազողը՝ կըր-
նայ դիտել այդ մեծագիր պատկերն ամիրայական՝ ֆա-
փագեան Գէորդ էֆէնտի որչի ֆափագեան Արթաքի

էֆէնտիի տունն ի Սկիւտար, կամ, անկէ օրինակուածը՝ Հիւանդանոցի ընդունելութեան սրահը:

Այսպէս, վաւերական ամբրաներուն իբրեւ վերջինն եղաւ ճարտարագետ Կարապետ ամբրան Պալեան, որդի Պալեան Գրիգոր ամբրայի և աղչեցիկ չայրը վաղածեռիկ Նիկողոս և Յակոբ Պէյերու Պալեան՝ չայր և որդիք ճարտարագետոցք Տումազանէի ու Ջրաղանի դիւթական պալատներու և ամէնն ալ սերունդ՝ անցեալ դարին սկիզբները Պոլիս եկող Բարբերցի Պալի Խալիֆային:

Ամբրաներուն իբրեւ վերջինն՝ ինք. իսկ առաջինը, իսկ անոնց սկիզբը՝ ծագումը: Կորդեան հանգույց, Կրեւտտի՝ առեղծուած, ծագումը՝ մութ է շատ մութ, նահապետներէն ալ մութ. այնպէս որ քանի աղայանանք չոս և որչափ ալ ձերանանք՝ չենք կրնար ըսել կարգ մը բաներ՝ նիւթ հայթայթելու համեմատական ամբրայաբանութեան ալ, ինչպէս տասնիններորդ դարու մասան էր, ամէն բանին՝ նոյն իսկ Բացարձակին անգամ՝ համեմատականն սակզփել, երեւակայել, քննել ու բանաբնել և քննափեռել անգամ:

Սակայն ես՝ ալ ձերացայ, պատմական պատրաստութեան մը համար, յիշատակարան նայելէն, ձերունիներն հարցատիրելէն, ու ձեռք բերած արդիւնքս՝ չփոխարինէր այժմ՝ յոգնութեանցս գոնէ հարիւրին տասն իսկ: Հոս շոգեացած, չոն կարծրացած վիճառաւոր այդ քրտինքներէս՝ ինչ որ կրնամ քամել ու համոռոտել, կը սերմանեմ ահա պատմական ատեանք՝ սամիայն խնդրելով որ, ըստ աւանդական ծոյլ սովորութեան, ինք բանաքաղոցն ալ գէթ հանչնայ ու խոստովանի անոնց յարգն ու հանածոյ աշխատութեանս արժանիքը. շտապեալտանայ ընկերչակորէն՝ կարգ մը Է-Նիլ բանավաճառներու պէս, որոնք սիրեցի՛ ես քան զեղբայր, որոնցմէ խաբուեցայ՝ դարձեալ ես քան զկոյր:

Բ.

Գործիս սկզբնական դժուարութեանցը մէջ՝ մեր զԵԼ-խաւոր ազրիւրներն եղած են այն յիշատակարանները, որ անցեալ ու նախանցեալ դարին Պոլիս ապուած գիրքերուն ետին կը դանուին՝ վասն զի շուղեցինք անձնուր սոճմի սերունդին՝ իր նախորդներուն վրայ պատմած-ները վաւերական պատմութիւններ սեպել, ոչ ալ հակառակ վկայութիւնները բանի տեղ դնել՝ խրաչելով միապէս սոճմային նախապաշարութեանն ու նախանձի գրոյցներէն:

Գծքաղգարար երկտող այդ յիշատակարաններն ալ անունէ ու կարգ մը մահաւախական անկարեւոր պարագաներէ դատ՝ բան չէին յիշատակեր, ու Պոլիսի ապադրութեան սկիզբն ալ 1567 թուականէն անդին շանցնելով՝ հարիւր տարուան պակաս մը կը թար, գոր չկրցցան լեցունել ըստ արձանուոյն աւանգութիւնն և ձեռագիր տետրակները:

Յիշատակարաններուն պակասը լեցուցինք բազմա-ճմուռ դրողէաներու հասարակար գործերէն ու ժամանակակից արձանագրութիւններէ՝ ինչ-իչ + -իչ- մաս դժուարութիւններով, և այլ հարիւր տարուան թերոյթն ալ՝ փորձեցինք պարտրկել կենցաղապէս ձերունիներու և պատմական հետեւուն զնացքի մը ենթադրութիւն-ներով որ աւասիկ:

Չգիտենք հաւաստեալ՝ թէ 1555ի մեծ դէպքին ա-կանատես Աբրահամ վարչապետին յիշատակած «Աստուածատուր Սաթրլիբըշինն, և Սիմէոն Բարբի Փաշին, և պապայի որչի Այվասն (ու) Պարսն Գէօրղն Եշիմ հաւին» ընդ ամէնը շորս հատիկ տաղաչափեալ ան-կիւրացիներ, իրենց աունն և տեղը ձգելով Պոլիս չե-

կամ՝ երեւելի տունէ՛ր էին աշխարհակալին կամ իր
 գաղթեցուցիչ պաշտօնեաներուն ուշագրութիւնը գրա-
 ւելու աստիճան: Բայց շատ հաւանական է՝ որ նոր
 Ստամբուլի հօտութիւններով և փոքրերով իրենք ու
 իրենց գաղթակից ~~ալիւ~~ ~~էֆէմ-թի~~ ~~հայերը~~ ~~էֆէմ-թի~~ ~~ը-~~
 սուելու աստիճան երեւելի եղան ու հարստացան ալ
 քիչ ասեմի մէջ:

Ասոնցմէ շատ ասա՞ջ մինչև 5-6րդ դարերուն կը
 հասցունէ պատմութիւնն՝ հայերուն գոյութիւնն ի Կ.Պո-
 լիս և բաւական քանակութեամբ, 2-3000ի շարք,
 որոցմէ կարելուք անձնաւորութիւններ ալ ելած են, և
 որոնց մէջ կային անշուշտ վաճառականներ, գիտուն-
 ներ, սեղանաւորներ ու հոգատէրներ ալ՝ որ ~~պատ~~ կամ
 էֆէմ-թի բուսեցան, բաւեր՝ ~~էֆէմ-թի~~ նշանակող ըստ
 յունական ախորժակի:

Պոլիսի առումէն քսանի մօտ տարի ասա՞ջ է Ղա-
 լաթիս եկեղեցի շինող Կոմս վաճառականը, որուն հա-
 մապատիւ կոմսեր կային անշուշտ այդ առեւտրական
 3-նիւթ մէջ, և ժամանակակից ամիրաներուն պէս՝
 ունէին իրենց հեռուորդ հայերն ու փոքր կաղճակեր-
 պութիւն մը տանուտիրական. բայց պատմութիւնը ման-
 րաբար ու վաւերաբար չարձանագրեր ասոնք, կամ չէ՛
 հասած մեր ձեռքը:

Աստի գալով Պոլիսի առումին ժամանակները, կը
 գտնենք՝ որ հին տուներու հասակատար շարունակու-
 թիւններէն գտաւ ի հինն Փոքր-Ասիա, որոնց մեծ մասը
 կոչուեցան իլիւն-թի, և միւս փոքր մասերը՝ Տէր. Պէյ,
 Հօնայ, Ազոյ՝ Աշխարհակալ Սուլթան Մէհմէտ Բ. ի
 պաշտպանութիւնը վայելող Կ. Պոլիսի 3-րդակիմ ասա-
 ջին պատրիարքին հետ 1461ին Պոլիս եկող՝ Պրուսացի,
 Գաղատացի, Ամասիացի, Արաբկիրցի և ապա Գարա-
 մանցի Սամաթիարնակ՝ հարիւր - հարիւր քսան
 տուն հայերէն երեւելիները՝ շնորհիւ նորաշուք պատ-
 րիարքութեան ու պետական վասակ յարաբերութեանց,
 ստացան՝ իբր անմիջապէս՝ եկ ու տեղական ին հայի-

բուն վրայ և անոնց նշանաւոր ջոջերուն հետ խել մը առատ նախապատուութիւններ ու հեղինակութիւն մը՝ սոչմային և եկեղեցապատկան զործերու մէջ:

Եւ սսոնքթութի թէ էին Պոլիսի մեծատուններուն ծանօթ սկիզբը. և արագ արագ գրուեցին էսնաֆ աղաներէն ու արհեստաւոր ժողովուրդէն բարձր ու մեծապատիւ դիրք մը:

Այս սկզբնական ամիրաներուն վրայ եկան հեազհեաւ աւելցան, փոքր Ասիայի միւս քաղաքներէն, մինչեւ իսկ Երեւանէն, Ազուլիսէն, Ջուղայէն, Գաւրէժէն ու Սպանա՛նէն՝ մեծ և չարուստ սուներ: Ասոնք ալ՝ վերիններուն նման՝ յարելով օսմանեան մեծ անձնաւորութեանց՝ ժամանակին անցուկ միջոցներովը՝ զուլս կեցան պետական զործերու Աշուշ, Պալ, Հոֆուշ, անուսով, իբր հաւատարիժներ տէրութեան, և իբրեւ գարձեալ այնպիսիներ՝ պետ կարգեցան ու կոթողեցան սոչմային ալ զործերու միւթէվէլի և հօւայ՝¹ կամ շէլէպի անուններով: Ամիրայութեան ժաղուժն՝ սյուզէս կը գտնենք Պոլիսի մէջ:

Այս պոլսական մեծատունները՝ շուտ համակերպեցան պետական ու մայրաքաղաքական շփութեանով տեղական տիրող տարազին թէ լեզուով, թէ՛ բարքով, թէ՛ նանդերձանքով. միայն՝ կրօնական աւանդութեանց պինդ փարելով կըրցան պահել հին բայց տարաւա՛մ տիպ մը:

Ասոնցմէ պատմութիւնը կը յիշէ նախ վերն ակնարկուած դաշմանականներուն վրայ՝ 1600էն 1650 երեւելի Խալիֆա Աստուածատուրն ի Պոլիս, որ սիրելին ու եղբորը պէս էր ժամանակին Օսմանեան Վէզիրին և անոր միջոցով մեծ զործեր կը տեսներ: Նայն միջոցներն (1621 յունուար 17ին) է պատահած նաեւ Վասփորոնն ի շար՝ տարեդիրքերուն մէջ՝ շահսնուած՝ ամենասաստիկ ցուրտ և ձմեռ մը, որ ստոնցուցած է Նեղուցը, և Ղալաթիայէն Սկիւտար քայլելով զացեր եկեր են Գանուրի պէս²: Հոս՝ 17րդ դարին սկիզբները՝

1. Տեսած ենք ամիրամերու տրուած պետական փառաւոր պէրաթներ՝ զիւսմական լայն - տող ճակայ գրչութեամբ, մինչեւ 27 1/2 տողմոց:

2. Գարապատմաւ և Ամարամոց Բիւզանդեան (էջ 35) կը յիշեն զայս:

կը յիշուի նաև, իբր այր անուանի. Տիվրիկցի Աստուածատուր Պիլղ-Շէ կոչուածը՝ չանչարեղ ու քաղցրաբարոյ՝ որ բարձրագոյն Գրան մեծամեծներուն և Պրիզոր Պարոն — տէր Երուսաղէմի պատրիարքին սիրելին էր: Մեծ դժուարութիւններէ ու ներքին չհառակութիւններէ ետև՝ յաջողեցաւ շինել վերոյիշեալ պատրիարքին չեա Պալատի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին, (ժամանակագրական պատմ. Երուսաղէմի տպ. 1890 Նառ. Ա էջ 308): Կար 1844-49ին Տիարպէքիբցի Մաղաբիա Չէլէպի մը, որ սիրելին էր Մեծ Եպարքոս Մէլէք Աճէա փաշայի և կասարեց յիշատակութեան արժանի գործեր, զոր կը դովէ Երիմիա Չէլէպին ալ:

Պատմութիւնը կը յիշէ նաև՝ նախնական մեծատուն Իսթէնտէր Չէլէպին, որ բարեկամ ալ էր Կղեմէս Գալանոս բժիշկ — կրօնաւոր մասնագիրին, և չիւրընկելեց զայն՝ ժամանակին կրօնական չհառակութեանց ատեն: Իսթէնտէրի Չէլէպի մակդիրը՝ կենթադրէ արդէն իր վրոյ բաւական ֆընդի-ֆէնդ՝ ժամանակին քացորոշ և քացորոշող բառովր: Կայ իրեն ժամանակակից խարքերդցի Ռըստակէս անուն երեւելի մըն ալ, որ իր չարատութեամբն և ազդեցութեամբ բաւական օգտակար եղած է իր ժամանակակիցներուն:

Գարձեալ պատմութիւնն առաջին անգամ 1647ին կը յիշատակէ՝ չայ մեծամեծներու պատուիրակ երթալն Էջմիածին, Պուլիսի կրօնական երկպառակութեանց չար չայցելու Փիլիպպոս կաթողիկոսին խաղաղական միջամտութիւնը: Նաև Վանցի Ռուհիջան չօճան (մեծ եղարբոսին չայ քիւրքիպաշին) իբրև պետ կրօնապատրիարքական կուսակցութեան մը ու գործակից պատրիարքական տեղակալներու. նոյնպէս Խոնա Աստվեանք և Չերաք Գերաքեանք²: Այլ աշխարհա-

1. Երեմիա Չէլէպի՝ առ չ. Ղուկաս Իմօիմեանի. Աշխարհ, Երոսպա. չառ. Ե. էջ 129-130, նաև ծածօթութեամբ մէջ:

2. չաւանարար ասոնց սիրունդէն ըլլալու է Չուղայեցի Պայժառ Իշխան Ազայ Յօճանջան Գերաքեան՝ բնակեալ ի Հնդկիս, ի Սուրաթ, որոյ ծախքովը

կան մեծերէն մէկ քանին՝ 1640ին Դաւիթի պատ-
րիարքութեան առեւն՝ յաջողեցան նաեւ 10-15 ամիսի
չափ պատրիարքական աթոռն ելնելով կառավարել
ժողովուրդը, առանց եկեղեցականի առանց կրօնա-
կան նախարարութեան 1 :

1650-55ին կը փոյլի Պրուսացի Անտոն Չէլէպին
բազմաճարտատ, որ առաւ շատ զբամ Փիլիպպոս կա-
թողիկոսին՝ Էջմիածինի մեծ զանակատունին շինու-
թեան համար : 1652-1655ին Պոլիսի բնիկ հայերուն
մէջ ախրած էր իշխելու և եկեղեցական եկամուտներն
ինքնաճարտան անտեսելու յաւակնութիւն մը, որով ա-
րեւելցիները՝ այսինքն Անատոլոյէն եկողները կը նկա-
տուէին արամաբնութեամբ մը իբրև «զոնհիկ», ըստ
Առաքել Դաւիթեցւոյ : Արեւելցիներն ալ միշտ կը բո-
ղոքէին, որով երկուստեք անպակաս կը լլար կոխն և
չուռ կը բանար մեծ ծախքերու : Փիլիպպոս կաթո-
ղիկոս շատ աշխատեցաւ զերջ առաջ սյս զէճերուն :

1652ին կը յիշուի Խաչկոյ անուն Իլովացի հայ դա-
տաւոր մը, որ կաթողիկոսական ինչիբրի մը համար կու
գայ Պոլիս Իլովի հայերուն կողմէն և ազգեցութեամբը
կը կարգադրէ զայն : սա ինքն ալ իր ժամանակի ամի-
րապատիւներէն էր :

1655ին՝ նորէն կարգ մը մեծատուններ ձեռք կառնեն
պատրիարքական տեղապահութիւնը : Ասոնցմէ մէկ
քանին կը վարէին երոստական զեռպաններու թարգ-
մանչութիւնը, տեղեակ էին արեւմտեան պատմութեանց
ու սովորութեանց ալ : Քանի մը ատրիէն՝ քսան և
չորսի հասած կը զանենք թիւն այս տեղակալներուն,
որոնց մէկ քանինն անուններն են՝ Խոնայ Տափուս, Խան-
ճի Սէֆէր, Էջմէքճի Պէկլէր, Քէրէտուէճի Գրիգոր,
Սիմէոն երէց, Քիւրքճի օղլու երէց, Պօտուս Սիմէոն,
Մկրտիչ, Մուրատ, Յարութիւն Պալի, Ֆէրճատ օղլու
և այլն : և ասոնց ձեռքնառնէն էր՝ յիշեալ վանցի Ռու-

տպուած է երկու մեծամատոր ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԹԷԼԷ-
ՄԱՔԻՆ, թարգմանութիւն Մարգար Զաքարիայի
նօշննց :

1. Չախչեան Գ. էջ 627-629 :

հիշանք: Ասոնք էին նաեւ թուճա պատրիարքին նախա-
նակորդներն ու անոր մահուան պատճառները, և ա-
սոնցմէ դարձեալ ծայր կուտայ Լիզիազարեանց ու Թլիթը-
լեանց հոշակաւոր վէճը պատրիարքական:

Տասն և եօթներորդ դարուն այդ մեծերուն մէջ է նաեւ
ներուան Լիբեմիա Չէլէօղի Քէօմիւրճեան, բարեկամն
Այնթապցի Լիզիազար կաթողիկոսին, նոտար և զբաղէա
ու մատենագիր մեծատունն՝ երէց եղբայրը Տէր Կոմիտա-
սի¹. որ և նախ Սամաթիոյի Ս. Գէորգ եկեղեցիին
աւագ սարկաւազն էր, և վախճանեցաւ 60 տարեկան
1695ին: Գրած է հին, զիրք պատմութիւն Յամանեան
թաղաւորութեան ընչարձակ, Գիրք մը՝ անոր նամա-
նասութիւնը, միւս Գիրք մը ստանաւոր՝ Յակոբ կաթո-
ղիկոսի խնչրելովը. Աղեքսանդրի պատմութիւնը՝ նոյն-
պէս ստանաւոր. թարգմանած է թուրքերէնի՝ Խորենա-
ցիէն քաղուածներ. գրած է՝ դերման դեպքանին խըն-
դրելովը՝ պարսկական, չնչկական և փոքր Ասիայի աշ-
խարհագրութիւններ. Գիրք մը ընդդէմ Հրէից, Քարոզ-
ներ, Նասեր՝ հայերէն տաճկերէն. պատմութիւն Լիբու-
սազէմի, թարգմանած է թուրքերէնի՝ Աւետարանն և
ինչ ինչ կտորներ Հին կտակարանէն. թարգմանած է
յաւնարէնէ ու յաթիներէնէ զիրքեր. տպագրել տուած է
իր նկարզութեամբն երկու նատոր Գիրք — Մնացորդք
Յիսուս որդւոյ, և Տնօրինական տեղիք. գրած է ժա-
մանակակից խնչիրներուն վրայ՝ ընչարձակ նամակներ
առ կաթողիկոսս և պատրիարքունս, նաեւ յորդորա-
կաններ, տեղեկագիրներ ու յիշատակարաններ վան-
քերու վարչութեանց և արտունութեանց վրայ, ճանա-
պարհորդած է փոքր Ասիայի շատ քաղաքներն ու գիւ-
ղերը, ինչպէս նաեւ՝ Պէրսիթ, Բերիա, Երուսաղէմ,
Արմաշ, և այլն: Գրած է նաեւ սասուզութեամբ իր
ժամանակին պատմութիւնը, որմէ Չամչեան առած է
շատ բան. մենք շատ փնտռած ու հարցուցած ենք իր
այս գործերն ու չենք գտած, նոյն իսկ ամէնէն քաղ-
մահուա անձերու քով և ամէնէն քաղմահատոր մա-

1. Տես Չամչեանն Տատ. 9: Եւ Վարք Տ. Կոմի-
տասի, էջ 9-10:

տեննադարաններուն մէջ՝ կը թուի շատոնց ինկած են Վինեափկի մասնենադարանն ու հասկարադուած վար, գապեա մասնենադրներէն. իր դրարսուն ունի խաթուսն արծաթի ձուլուած մը՝ տարբեր ժամանակին լատինախառն անուս ուէն, որ հարակելու վրայ էր Ոսկան Երբեանցիին հրատարակութիւններովը. իր ազուած քանի մը հատուածներէն կը համարձակինք ընել այս դատաստանն ալ՝ Երեմիա Չէլէպին՝ ցաւօրտ անձնաւորութիւն մըն ալ է եղեր, ու իր դրական յառաջադիմութիւնները՝ զարի մը կանխուսն են Վինեափկի ու Պուլիսի դրական նախանցեալ զարի զարգացումներուն. իր ծագումն է Ակնէն¹, 1600 թուին:

Գարնեալ նոյն 1600 թուէն է հռչակաւոր և չին Տիւզեանց ծագում մը՝ Տիվրիկէն, ուրկէ նոյն թուին գաղթած է Զարութիւն անուն կաթողիկ հայազգիին² ի Կ-Պուլիս, և իր հարտար սակերչութեան շնորհիւ յարաբերութեան մանկուով կայսերական պալատան նեա՝ կանուանի հոն «*բարձի*» «*վերիչ*», կը քանայ իր անունովը կայսերական դանձատան քովն սակերչութեան խանութ մը, որ մինչև 19րդ դարի սկիզբը կանդուն էր Տիւզեան անունով. Տիւզեանք 18րդ դարէն սկսեալ բնակած են Գուրուչէշմէ գիւղաւանը: Զարութիւնի մանէն ետքն՝ արքունի սակերչապետութիւնը կը թայ էր որդիին Մահաթի Սարգիսի, որուն քարձրահասակ, կաշմբուն և ուղղորդ՝ կազմուածքն առաջին անգամ տեսնելով Վին. Սուլթան Ահմէտ Գ. արքունի պարտիզին մէջ «*սա Տիւզ* ինծի կանչեցէք» կը հրամայէ, որմէ կը սկսի ալ ասմին Տիւզ անունը: Տիւզ Սարգիսէն կը ծնին Տիւզ Բովաննէտ ու Տէվլէթ ազաները, և Տիւզ Բովաննէտի որդին էր Հուսա Միքայէլ Չէլէպին (ծն. 1724 Վիս. 1783) Տիւզեան գերդաստանին փառաւորագոյն զարդը, որ միապէս նմուս էր նկարչութեան, սակերչութեան և տարրագիտութեան ու ժամանակա-

1. Ղարք Տէր Կոմիտասի, էջ 9:

2. Ազգարամութիւն Չարմիմ Տիւզեանց. չ. Գարբիէլ Մէթէվիչեան, Վիսնիս, էջ 6-7:

3. Նոյն. սնդ, էջ 9-10:

կից նախանձներու նշանակ ալ եղաւ իր բարձր արժանիքովը իր մէկ խօսքովն՝ 1701ին 53 հոգի ազատեցան, ու 1769ի ազատեցողքին ալ՝ իմաստուն միջամտութեամբ մը ազատեց Յոյները: Այս Հունա Միքայէլի որդին է Յովհաննէս Չէլէպին (Ծն 1749. Վիսն. 1812), որ շատ ուսումնասէր էր և ուսումնական ալ. ինք էր Գիշու-Յիւզու-Նոյն հրատարակել տուողը, և շատ զիրքեր ալ իր ծախքովն հրատարակելան, ասոր իսկուհի անուն աղջիկն էր, որ Հ. Ա. Կ. Բագրատունիէն անուանեցաւ «Նայկարան»: Յովհաննէս Չէլէպին թողուց 12 զաւակ, որոնց մէջ էին Սարգիս, Գրիգոր, Յակոբ ու Միքայէլ Չէլէպիներն, և ասոնց պատմութիւնն համառօտիւ բրած են Ա. Պէրպէրեան ու Հ. Գ. Մէնէզլի-շեան¹: Տիւղեան ընտանիքն ամենէն հին ու նշանաւոր ընտանիքներէն է Պոլիսի, որ թիւով նուազ ու զիրքով և ազանդով առատ՝ քաղաքիկ փայլ մը տուին քաղաքեան նարատութեան:

Գարձեալ 17րդ դարուն կէսերը կը յիշուի Սէմէրճի Տէտէ կոչուեով կասբմցի Մուրատ հունայ մը, որ վայելած էր Վիճ. Սուլթան Մէհմէտ Գ.ի վստահութիւնը և ազդեցիկ անձ մըն էր Տէրութեան մէջ, որով մեծ յաջողութեամբ կը միջնորդէր պետութեան ու սոսնձայիններուն:

9.

Նախ, անցեալ 17րդ դարու կէսէն առջին Նեաղհեան՝ կ'ընդարձակին նաև Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի ու Նեաեւրասի, պոլիսի գլխաւոր տէրերն եղող նայերուն զործանութիւններն ու ազդեցութիւնները: Նոյն ժամանակի Պոլիսի գաւառացի երեւելի վաճառականներէն էին նաև՝ Պարոնայք Միրզէ ու Խոսրով.

1. ԱՅդ. էջ 25-40:

Ամիրամբերը:

2

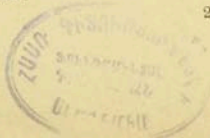

photo
A
T
6867

Յակոբ կաթողիկոսի ժանտիները (առեւարական ամբարաններուն ամէնէն չորրորդը կը համարուին 18րդ դարուն Սամուէլ Մուրատ և Սափայէլ Հնդկաստանի մեծ թանգարաններն ու Մխիթարեանց Վենետիկի Վանքին* մեծ քարերարանները) :

Բայց Պոլիսի մէջ ժամանակակից ամէնէն նշանաւոր դէմքն է Ապրոյ Չէլէպին՝ եղարքոսին մարզն և խորհրդականը, Լիդալոս ք լայնթափցի կաթողիկոսին մտերիմն և պաշտպանը :

Տասն և եօթներորդ դարին Լիբուսաղէմի Գրիգոր Պարոն — տէր Պատրիարքին ժամանակակից է նաեւ՝ Բաղիշեցի մանասի Ամիրաղիզ ամիրիւան քա՛տաւէր ու առաւածաւէր աղան, որ շատ ահա՛ մինչեւ Հոսմիակ ուխտաւորացի, Իմաստասէրի մը վայելուչ անխառն թեա՛մք և իր քարեկամ Պարոն — տէր Պատրիարքը կարգեց զինքը Վանքին նախակա՛քաղցրարանութեանն և նախանձաւորութեանն համար :

Այսպէս՝ աշխարհական կրօնասէրը՝ իր համարյւր քարքափն ու անբիծ վարքովն սպասկար կգաւ Լիբուսաղէմի Աթոսին վարչապետէ մը աւելի՝ անուշ լեզու Ամիրազիզին ձեռքով ամէն մարդ առատ դրամ կուտար Վանքին՝ քուէ էր որ ինք բերան մը խնդրէր : Եւ վախճանեցաւ յԼիբուսաղէմ :

1681ին պոլիսի հայերը քնակած կը դանկնք զլիւսարարար դամ աթու, Վլանեա, Լէնի Գաթու, և ասոնց կեկզեցին էր Ս. Առաւածածին մայր կեկզեցին : Սամաթիա ունէր 10000 առն, կեկզեցի՝ Ս. Գէորդիակ Լէնի Գաթու և Պալատ՝ կեկզեցի Ս. Հրեշտակագետ : Վարսթիա՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ : Սկւտար Լէնի-մահալլէ՝ Ս. Կարապետ : Նոյն դարիներն, ըստ եւրոպական ժամանակագրի մը, պոլիսի մէջ կային իրրեւ 40000 բնիկ և 50000 պանեուխա Հայեր :

Ամիրաներէն Պատրիարք ալ կգածը կայ, ու թերեւ ժամանակին պահանջներուն կարգի ի նստանն համաձայնութեամբ : Հալար վեց հարիւր եօթանասուներկնի

* Չարտարաձիւ այժ, բայց Չամբիմ և ո՛չ քիթոմ մը :

Ի. ԲԱԶՄՎԱՅ.

մեծատուններէն, Էքտէքճի Պաշի Սարգիս բարձրացաւ, աշխարհիկ վիճակովը, մինչեւ պատրիարքական տեղապահութեան. ապա եկեղեցական դատարարով՝ եղաւ պատրիարք ալ ինչպէս կարձանազրէ նաեւ Չամշեան 1 :

Եւ այս յանդուզն նախընթացին վրայ՝ 1683ին գար. ձեռն աշխարհական երեւելիներէն Սաշայ սչչու և Շուհին անուն տեղակալներ՝ կելնեն Պոլիսի պատրիարքական աթոռը, և կը վարեն զայն քանի մը տարի: Այս միջոցին (1683—1706) տեղի ունեցած են մեծ յուզումներ պատրիարքական աթոռին շուրջն և Պոլիսի նայերուն մէջ առ նստարակ, ինչպէս արձանագրուած է 1709ին Պոլիս արուած Ազատանչեղոսի մը յառաջարանին մէջ: Գրիշն այսպէս կ'ըսէ « Յորժամ նորին (Տէր Աղեքսանդր կաթողիկոսի) ճրամանաւ եւ նուառա Աստուածատուր վարչապետ՝ ձեռնատուն աշակերտ ժամ. կուսմենէ սոյն նայրապետիս զայի՛ ի նուիրակութիւն ի մայրաքաղաքս Բիւզանդեան, ես ինչ զգիբքս զի բերեալ տացից մահտեոսի Գրիգոր զպրին՝ զի տպեցէ և Թճ՛՛՛՛՛՛՛ թուոջ և յամանան ազրիւլի կաթմերոզի մամանեալ նստի ի կ Պոլիս, և տեսի զի խոսովութիւնք յարովք յուշիւր ի քաղաքիս. ամենեցունց յայտ է յաղազս որոյ եղեւ խափանումն իրոզութեանս մինչեւ ի թիւն Թճ՛՛՛՛՛՛՛ »:

Բայց 1704էն մինչեւ 1706՝ նշտկաւորն Աւետիք Պատրիարք, իբրեւ նախանձաւոր եկեղեցականներու իշխանական իրաւունքին, կը յաջողի վերջնապէս քաւական նեղը ձգել տանին ամիրաներուն նարուսաներն ու իշխանաւորները. անոնք ալ միաբանելով՝ կը ճարեցունեն զինքը: Այս սոյլ միջոցներուն է, նուառ նարար, որ կը զայրանայ ու տեսական կամ պատմական երեւոյթ մը կաննէ՝ վերի գրիշին յիշատակած յուզումներուն նկատմամբ պատրիարքութեան և ամիրայութեան մէջ իրարու վրայ իշխելու և իրարու ճրամանան նախապէս նախանձաւորութիւն՝ մանաւանդ թէ նստորին փաստակար կիրք մը, որ տեսած է մինչեւ 1863 թուականը, և, շրջան ընդ մէջ, մինչեւ մեր օրերն իսկ:

Նոյն տակններն է (1705)՝ որ Աւետիք պատրիարք կերթոյ ֆրանսական դեսպանատունն՝ հետն առած երեքնարիւր երեւելի և նարուստ հայեր, քանադրանք մը վերցունելու համար: Գարձեալ՝ երկու տարի ետքն՝ 1707ին՝ է որ, եպարքոսական հրամանով, Խաչատուր Մարկոսեան և Տոնապետ Վարդանեան աղչեցիկները համբոյ կ'ելնեն Կ. Պոլիսէն Եւրոպա՝ դանելով Աւետիք ծածկեալ պատրիարքը բերելու համար, ու կը վրիպին, Ֆէրիոյ դեսպանին նախապատրաստեալ երկչիմութեամբը, թէպէտեւ ժամանակին Օսմանեան Վիչապետն ալ չիբփափաքոյ էր, նոյ ժողովուրդին հետ, արեւմտացեալ Աւետիքի դարձին:

Վիպական այս դրուադներէն ետեւ, որ թուրքահայերուն պատմական ամենէն անանդորր փուլերն են, ու շղթայակիր Գրիգոր Երուսաղէմի խաղաղիկ պատրիարքէն քանի մը տարի առաջ՝ նոյն վանքին խեղճութեանն նշորապէս օգնած են ժամանակին ամիրաներէն Թէվէթէլլեան Յարութիւն, Պոլսեցի Մահտեսի Խարսէլ, Մահտեսի Լուսթի և Ակնեցի Երեւանենց մահտեսի Սեղբեսարոս Պաղբրկեան Պաշը, որ էր նոյս սեղանաւոր և եղաւ վահառապետ արքունի¹: Այս օգնողներուն մէջ ամենէն ազդեցիկն եղած է՝ Կեսարիայի Տարսիսոյ գիւղէն Արապ օղլու Մելտոնը², շարտարապետ Վիլլուսթան Անմէտ Գ.ի, որ Բ. Գրան ալ մեծարուն էր³. Նաեւ մահտեսի Սեղբեսարոսի ընկեր՝ Հովուեան մահտեսի Յարութիւն. նոյնպէս Կեսարացի Սարգիս Խալֆան, որ ժամանակին արքունի ճարտարապետն ու Ղալաթիայի եկեղեցին վերաշինողը, միւս եկեղեցիներուն ալ պաշտպանն էր: Եւ ասոնք ամենը կը յիշուին ժամանակին զրուածներուն մէջ շէրճ-շէրճ անունով: Կան դաս մը մահաւտի պայտազատներ ալ, որ յիշուած

1. Յովն. Համնայ, Բ. սպազրութիւն 1767ի, էջ 139: Երուսաղէմի Աթոռիմ այս քարերարք վախճանած է ի Պոլիս՝ Իսահակ պարթևի տօմիմ իրիկունը, 1754 փետր. 5իմ:

2. Ն. Ղուկաս Իմօիճեան, Երոսպիա էջ 131. Նաեւ Բ. ծանօթութեան մէջ:

3. Նոյն, անդ, էջ 169:

են Պոլիսի ազգայութիւն ՚ին Հարսնց վարքին յիշատակարանին և ուրիշ ձեռագիրքերու մէջ, ամէնն ալ սիրող Էրուսաղէմին ու խաղաղութեան և ամէնն ալ սիրուած անոնցմէ:

Էրուսաղէմի մէջ Գրիգոր Շղթայակիրի ու Պոլիսի մէջ Յովնանէս Կոլոսի Պատրիարքութեան իբրև քաներհնգ տարուան միջոցը՝ կ'երևի Արծաթ դար մը շինութեանց և ուսումնասիրութեանց, մինչ ամիրաներ, մաշտեաներ, աղաներ և ուսումնասէր վարդապետներ ու եպիսկոպոսներ՝ շուրջն առած այդ երկու ամլածիններուն՝ կառուցին իմացական բարեխիբական և աստուածսիրական շատ բաներ, ու ազգայեցին և թարգմանել տուին կրօնական ու պատմական շատ գիրքեր: Այդ արծաթ դարին ծաղկած են, ի մէջ այլոց, Ճամհուզատէ լեզուագէտ Յակոբ զպիրը՝ թարգման Շուէտի զեազանին ի Պոլիս, որուն բարեկամն ալ էր Նալիան Յակոբ յաշորդ պատրիարքը և անոր թարգմանել կուտար իր փափազած երուպական ճեղինակները. նաև Կեսարացի Բարսեղ արքունի նկարիչն Նալիանոր, որ քաշած է բարձր անձնաւորութեանց կենդանագիր պատկերները:

Ասոնցմէ ետքը կու գայ՝ Ճէզահրէի Մաղաքիա Չէլէպին, ազգական Էրեմիա Չէլէպիին և Սեղբոսեան Յովնանէս Չէլէպի կամ մարգիզ՝ մատենագիր ամիրան, որ իտալերէն և իտալերէն քանի մը իրատարակութեանց չեա ունի նաև զբաժ իտալական պատմութիւն մը և Տ. Կոմիտասի վրայ ծանօթութիւններ: Քիչ ետքն է նաև՝ որ չեալնեալ կը ծաղկին Նալիան Յակոբ պատրիարքի խաղաղ օրերուն յառաջադէմ ամիրաներն ու արուեստագետները, որոնց վրայ կ'արժէ զատ զրել ուրիշ աւելի լայն պատեհով մը:

1. Բաղէշի Ամլորդւոյ վանքէն էին անոնք, և գլխաւոր աշակերտները՝ Վարդամ Բաղիշեցի մեծ վարդապետին:

1706ին ասեններն է որ Լշմիածինէն Պոլիս նուիրակ
եկաւ Յանքապատցի Աստուածատուր աստուածարան
Վարդապետը. որուն համար կը վկայուի * թէ փիլի-
սոփայական ու բանասիրական ուսումներու նախա-
սկիզբներն ասանց կը պուշեցի պատուելիներուն և որուն
առաջին աշակերտն հասաւ Պաղատասար պատուելի Գրիգ
ըսուածը, Ն-Վ-նէ Գր-ն Գր-ն Գր-ն, որ գրած ունի նաև
ընդարձակ պատմութիւն մը տոմարային:

Փ ԻԼԻՍՈՓԱՅ – մասենագիր Նալեան Յակոբ պա-
րիարքի օրերուն՝ ինչպէս իր նոգեւոր Նոր Արտա Յով-
հաննէտի¹ ժամանակ՝ փայլած են նշանաւոր դաւառացի
ամիրաները նույնպէս թեզուն խաղաղութեամբ մը,
որ առում է բացառիկ գրոշմ մը գիմառացի² պա-
րիարքին երկարածից վարչութեան:

Կաթողիկոսութեան, պատրիարքի, աշխարհական տե-
ղակալներու հին կուրաներն՝ առում են այդ օրերուն եր-
կարատեւ դարգար մը փաստաբանութեամբ և յորդոր-
ներով, որով իի են Նալեան Արքայանի բազմաքիրտ
երկերն ու քարոզները:

Ինք Նալեանն ալ՝ ոչ միայն իբրև պատրիարք մը Ի-
մասաատէր: այլ նաև իբրև կրօնական պետ ազգային
ստուար մեծամասնութեան՝ ժամանակին ամիրաներուն
և տեղակալներուն հետ՝ թէ պատրիարքարանի խն-

(*) Գիրք տրամաբանութեան Սիմէոնի Ջուլայեց-
ւոյ, տպ. ի Պոլիս էջ 295 և Տէրոյնց Արշ-ն-ն:

1. Պոլիսի պատրիարքներուն ամէնէն խաղաղա-
կանն ու՝ կաղզուանցի Զաքարիա պատրիարքէն
զատ՝ երկարատեւը, որ անխափան 25 տարի վարեց
Պոլիսի աթոռը, և մեռաւ 1741ին:

2. Եւ սա 20 տարի իմաստուն խաղաղութեամբ
վարեց պատրիարքութիւնը, սակայն ընդմիջումով:

գիրքներու մասին թէ՛ հասմէական հասուածի մասին բունած է իրաւարար գիրք մը և կատարած է նաշա գեր մը՝ նարաւոր իրասիրութեամբ ու միջին քաղաքագիտութեամբ մը, որով մեծութիւնք, արուեստք, դպրացական, եկեղեցական, գրական և վանական գարգացութեան գիւրաւ կրցած են արմատ ձգել ժամանակակից սոցիալիստներուն մէջ։ Այստի ու Նալեանի օրերէն է՝ որ թուրքահայերուն բնիկ յատուցութիւնը կը ձգէ խորունկ արմատ մը, որմէ կը բուսնին և կ'ընծիւզին ըստար կատարուած իմացական ու արհեստական բարգաւաճութեանը։

Այս միջոցներուն կը սկսի նաեւ փայլիլ ի Ռուսիա՝ Յովսէանէն Լազարեան ազնուականը, որ շինած է Ռեզըրուարկի մէջ՝ երկու հայ եկեղեցիներ ու կատակած է երկու նարիւր նազար բուպիլի՝ Մոսկուայի մէջ հիմնել Լազարեան ճեմարանին՝ համար։

Նոյն միջոցները կը սկսի նաեւ յիշատակուիլ Ռուսահայերուն մէջ՝ Արղութեանց երկայնարագուի սոցմը, որմէ էր Յովսէփ ընարեալ կաթողիկոսն Արղութեանց և Հասան Զաւալեանց հին զերդաստանը, որ յաճախ յիշատակուած ու արձանագրուած է։ Այս վերջինին շառաւիղէն էր 1840էն սողին իբրև մտահնագիր ու իբրև առաջնորդ Վլադասանի և Իմէրէթի փայլող Սարգիս արքեպիսկոպոսն Հասան Զաւալեանց. կը գրէր յատակ ու կշռեալ գրարատ մը։

Իսկ Պոլիսի մէջ ծաղկած ու փայլած է նոյն տակնները (1750) ամէնէն երեսելին թուրքահայոց — սկընցի Կազուպ աղան կամ ամիրան, որ հիմէն նորագած է Մուշի Ս. Կարապետի վանքը, որ և մայրաքաղաքի ամենագոյի մտղովուրդներէն մեծարուած էր, ու հայերուն մէջ նոյն վայր չէր տեսնուած իրեն հաւասարապատիւ մը. մարդ՝ Վաղէզի պէս։ Իբր իրեն ժամանակակից՝ փայլած են նաեւ ապուշիսցի Ազատեան ամիրաները, որոնց սասցանաքարերը կը կենան դեռ Սկիւտարի հայերուն զերիզմանատունը, սկընցի Մոմէի Սարգիս ամիրան՝ արդի Խաղիւզի Մոմէականներուն նախահայրը, որուն յաջորդները սերնդարար գրասէր մարդիկ եղած են, մանաւանդ Մոմէական Մկրտիչ աղան, որ ունի գործան և նետուոյ գեր մը 1855էն 1855։

1749 թուականներուն էր նաև Սանաթնի Եռուսեֆ՝ Պոլիսի Եռուսեֆեանց նախաձայրը։ Նոյն միջոցներն Ազրայ Չելեպին միջնորդելով 'Իրան մեծերուն' առաւ չայերուն չամար կրէտէի Քանախա քաղաքին Յունաց Ս. Գէորգ Էկեղեցին, որ այնուհետև կոչեցաւ Ս. Կարապետ։

Ասոնցմէ աւար – տասնեւհինգ տարի ետքը կու գան արքունի սկիւրիչ և զբաժանող Տիւզ Միքայէլ ամիրան, որուն ծագումն և վերջայքը վերն յիշեցինք անուանաբար և մաշտեսի Տատ Առաքել ամիրան¹, չամա նաև զերդաստաններուն նախաձայրերը, մեծաւաւա ըսուած Մուրատ ամիրան և Պաղտասար ու Մուրատեանց Գասպար ամիրաները²։

Ասոնք են, ըստ մեծի մասին, կարգ մը երկրորդական ամիրաներու և թարմատար ազաներու նեւ՝ ակընցի նախնական ամիրաները, որոնց արտակարգ փայլելուն մեծ պատճառը կը թուի զարձեւել ինք՝ Նալեան Յակոբ պատրիարքը, իբր անոնց հաշիւով ակընցի՝ ըլլալով ինք ալ Չիմառայ զիւղէն։

Հինաւուրց այս ակընցիներուն յաջորդելով է՝ որ հետզհետէ կը ծլին ու կը մեծնան միւս ակընցի թանձրախոսիկ և խորամանկիկ ամիրաներն ալ, որ երեսնցան ու չոխացան մինչև 1840՝ իրենց երփնազանգուած ու առակի կարգ անցած վարպետորդութիւններովը։

1760-1765ի միջոցը փայլած են մեծ Վէլիբին վաճառապետ՝ Պօղոս Ղազար և Ասլան Ամիրաները, որ Վէլիբին մեռնելէն ետքը բանտարկուեցան և բարեխոսութեամբ ազատեցան, բայց Ղազար ամիրան ինկաւ, և իրենց երեքին միանգամայն յաջորդեցին ճանսահնաւ Յարութիւն Սարգիս ոմն և Սադայեան Մարտիրոս։

Նոյն 1750-65ի միջոցին է՝ որ կը շինուի չայակաղ

1. Կաղզուացի Պօղոս վարդապետ՝ գրած է ուտանաւոր գոլխատ մը ի Մաշտեսի Տատ Առաքել ամիրայ, տնս ի տեարակն « Չումայնութեմէ կննցաղոյս » տպեալ ի Պոլիս 1805։

2. Յիշատակարան ճաշոց գրոց, տպեալ հրկրորդ անգամ ի Պոլիս 1793թն և Յիմգիրորդ տպագրութիւն Նարեկի՝ 1774, ի յիշատակարանին։

մեծ — Նոր խանը, և Վալիտէ խանին նեա կ'ըլլայ զըլ-
խաւոր կեդրոն ու օթեան սեղանաւոր — վաճառական
հայ ամիրաներուն և մեծատուններուն՝ մանաւանդ սե-
ղանաւորներուն, որ այդ նկայակաւու շէնքերուն մէջ
աւելի նկայակաւու առեւտուրներու ձեռնարկներով իսկ՝
չկրցան դարձեալ մինչև տասնեւթններորդ դարու ի-
բրև կէտէն սուրբն ալ աճխարխար պահել, այդ խա-
ներուն շորեքիանդնեան վէժերուն և սրմերուն նեա,
իրենց հարստութիւնն և նեղինակութիւնը՝ չկրցան
սիրելի գիրար աննախանձութեան մը շափ ու առեւել
համերաշխարար իրենց նախանձելի գիրքին մէջ: Մեծ
Նոր խանը մանաւանդ՝ հայ ամիրաներուն խորանն եղած
է հարիւր տարիի մը շափ:

Ասանցմէ դուրս և ժամանակով աւելի նոր է՝ Զարդ-
խանէ Սարրաֆի Մերունն և Բասա օղլուն, որոնց Ա-
պուշեխցի Բեզրաքի նշակաւոր Չէլէպին ժառոյցած էր
նախ և ապա յաջորդած: Այս Բեզրաքի հայ-հոտով
Չէլէպին աշխատութիւնն ու պատիւը մեծ էր օսմա-
նեան ազնուականներուն մէջ, որոցմէ շատն հարստա-
ցան՝ միայն իր հաշուազէտ գործառնութեանց շնորհիւ-
բայց ինք ու վերայիշեալ Կազուպ աղան ալ՝ չգիտնա-
լով խոնհեմութեան սահմանին մէջ՝ կանգ առնել, շուտ
ինկան 1:

Ակընցի այս Կազուպ աղան Գովհաննէսեան, Նալեան
Յակոբ պատրիարքին՝ ամէն գործերու մէջ՝ ձեռնառու էր,
և Նալեան ալ իր Կրուսաղէմական պատրիարքութեան
միջոցին շատ անգամ կը թղթակցէր անոր նեա և կը
հրաւիրէր ալ ուրախ յԿրուսաղէմ՝ կոչելով զայն վա-
ճառապետ արքունի, նոր Գովտէփ զեղեցիկ ժամանա-
կին և երկրորդ Զօրաքարէլ տանարաշէն: Եւ Կազուպ
աղան ալ Կրուսաղէմ ուխտազնաց ըլլալով՝ դարձին
նեաը Պուլխ բերաւ ու Պուլխի Պատրիարքութեան ա-
թոսը նստեցուց Նալեան Արքագանն՝ ըստ թախանձա-
զին փափազի այս վերջինին:

Կայ Կրուսաղէմի Վանքը պղնձի յիշատակարան
տախտակ մը, որուն վրայ մի առ մի գրուած են Կա-
զուպ աղայի բարեպաշտական բնձաները ու յիշատակ-

ներք՝ նուիրեալ միայն Ս. Յակոբայ տաճարին: Տալու
համար առ հասարակ դադափար մը ժամանակին նուիր-
բական ունին ու հարստութեանց որակին՝ կորինակենք
նա սյդ յիշատակարանը (ժամանակագրական պատմ.
Երուսաղէմի հաս. Բ, էջ 78):

Նուէրք Լիազուպ ազայի ի դանձա Ս. Աթոռայն և Ս.
Տեղեաց Քրիստոսի յԵրուսաղէմ՝ ի յիշատակ իւր
և ազատանմին իւրոյ — 1 արծաթի ջահ 56 օքքայ՝
կախեալ ի մէջ դմբէթի եկեղեցւոյն Ս. Յակոբայ, և ի
ներքոյ նորին կանթեղք 8. 1 մեծ և պատուական վա-
րադոյր Աւագ խորանին սուկեթել ասղնեգործ, յորոց
վերայ տեսնին կերպարանք վիշապաց. 2 ծաղկեայ
տիպայ գոգնոց. 1 իւղաքերից շուրջառ. 1 Սառֆա վա-
րադոյր Ս. Գլխազրի, և որմոց նորին պատկերք անօ-
րէնութեան փրկչին, գործ սքանչելի հանդերձ արծաթի
չրջանակաւ և վանդակաւն. 1 արծաթ կանթեղ ի մա-
տուռն Մակարայ Հայրապետի. 1 սուկեթել թաւիշա-
գործ (կլլապիտոն Թաւաղ Թոզուճայ) վարադոյր, Ս.
Լյ՛միածնի խորանին. 1 պղինձ ծորակ անտեստան,
երկաթեայ արտաքին մեծ Գուռն վանաց: Ս. Յարու-
թեան 1 սուկի կանթեղ 600 արամ ի վերայ դերեզմա-
նին Քրիստոսի, 1 շուրջառ. 1 սաղաւարտ. 1 վակաս-
Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ՝ 1 լե՛ն շիթ վարադոյր. 1 տի-
պայ գոգնոց: Ս. Թորոս եկեղեցւոյ՝ 1 արծաթ սուկեղծ
սկի՛ն. 1 տիպայ գոգնոց, Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ՝
2 տիպայ գոգնոց. 1 լե՛ն շիթ վարադոյր. 2 քարեայ
աշտանակք մամեղինօք: Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ՝ 1 տիպայ
գոգնոց. 1 գոյղ քարեայ աշտանակ մամեղինօք: Ս. Աս-
տուածածնի դերեզմանին՝ 1 տիպայ գոգնոց, 1 սա-
ղաւարտ, 1 վարչամակ, 5 շապիկ: Ս. Ն՛ն յեան եկե-
ղեցւոյն՝ 1 շուրջառ. 1 սաղաւարտ, 1 վարչամակ. 1
փորուրար. 5 շապիկ. 1 արծաթ բուրմառ: Ս. Նիկո-
ղայոս եկեղեցւոյն Յոպղէի՝ 1 շուրջառ. 1 սաղաւարտ.
1 վարչամակ. 1 փորուրար. 4 շապիկ. 1 լե՛ն շիթ վա-
րադոյր: Իսկ Լիազուպ ազայի բարեպաշտու՛նի տիկինը՝
Սողմէ՛ յիշատակեց Ս. Յարութեան տաճարին մէջ
կանանց վերնատանը՝ 2 տիպայ գոգնոց, 1 շիթ լե՛ն
վարադոյր, Քրիստոսի դերեզմանին հանդէպ խաչելու-
թեան պատկերի սուկեղծ շրջանակը քանդակաչործ:

Այս ձեւն ունէին ընդհանրապէս նուէրները Պոլիս ալ : 1775ին՝ Էջմիածնի շէրճ միաբաններէն կազմուածցի Չաքարիա արքեպիսկոպոս Փոքուզեան կընարուի պատրիարք Կ. Պոլիսի . ու իր Էջմիածնական աններդու թիւերը գրգռելով և եւս Մխիթարեանց ու Հ. Մի. քայէլ Չաճեանի քանի մը խարական գրութիւններէն ու բռներէն . իր նախորդաց իմաստուն աւճասիրութեան նախադէմ ձեռք կառնէ և անանդորր առճմասիրութիւն մը ի դորձ կը զնէ ծայրայեղ նակակութիւնով : Իրեն այլ աննաշտ ոգիին կը բռնուին ժամանակին Փոքր Ատիայի եպիսկոպոսներն՝ ու ամիրաներն ալ մեծ մասով՝ նախաձեռնով և ատելով կաթողիկէներն ու նախաձեռնով և ատելով անոնցմէ . այս ատելութիւնն և ընդոտս անմիտութիւնն է՝ որ տեսած է մինչև Աբրահամ պատրիարքի օրերն և մերթ անկէ շատ ասղիները՝ մինչև որ բողոքական նոր նախաձեռն մըն ալ նախաձեռնայ արեւմուտքէ մը վրայ նախաձեռնով . շրջեց միաբերը բոլորովին ընդդիմուան նորութեան մը զէճ . մտնալով ալ ձեւակերպեալ կաթողիկութիւնը :

Իսթանբուլ այս միջոցներուն նշանաւոր է թէ մեծութեամբը թէ վշտակրութեամբը՝ կարապետ Մանուկօղլուն ամասիացի , որուն կենցաղը կը նամանոտագրենք նոս և աւելիին նամար կը գրկենք ընթերցողը 1828ին Փարիզ ապուած Վլադ 2-րդ Կաթողիկէ Մանուկօղլուն . ինչնւնը Վլադ 2-րդ թուրքի Կաթողիկէ Ալի 2-րդ Էջմիածնական :

Այս կարապետ Մանուկօղլու ծնաւ Ամասիա քաղաքն ազնուական և նարուստ ծնողքէ 1755ին : Տասն եւեթ տարեկանին սկսաւ ինքնազուտի կառավարել իր չօր վաճառական գործերը . քան երեք տարեկանին՝ վաղ իսկ ամուսնացած՝ անցաւ ի Կ. Պոլիս . ուր ընդունուեցաւ մեծ պատուով և սկսաւ աւելի մեծ գործերու : Շատ բաշաներու սեղանաւորութիւն բրաւ . մաս-

1. Ասոնցմէ է նաև մերուծի յիշուած Պողոս Գարազոյ եպիսկոպոսն . որ Պրուսայի առաջնորդեց , Արմաշը վերստին ձիմնեց և հասցուց մեծակալ աշակերտներ :

Եւ աւստրապէս երկու մեծ քաջաներու, որ հռչակ հանած էին: Իր փառաւորարձ նաւերը կերթեակէին Ռուսիա և խրթմ. քսան տարի սլոպէս շարունակելով՝ դիզեց մեծ նարսաութիւն և ապա սկսաւ նուազիւ և իյնալ:

Այդ առաջին անկումէն ետև՝ նորէն կանգնեցաւ օգնութեամբ իր եղբայրներուն՝ վերստին իյնալու համար. մինչև որ՝ մղեալ արկածներէ ու ճիւղանդութիւններէ՝ դեաց Սիւնոպ և անախ Լանկա, ուր քաջային պաշտպանութեամբը դիրքի և տունի մը տէր եղաւ: Եւ ապա դարձեալ Պուլխ զսանալով կրրցաւ զքաղիւ իր հին գործերով առենի մը համար, մինչև որ քախելով մեծամեծ փրաններու՝ միաքը գրաւ երթալ ապրիլ Ֆրանսա: Հետզհետէ Ալարչաւ, Պերլին, Ալեհննա, Համպուրկ, Լանտրա և ուրիշ քաղաքներէ անցնելով՝ 1825ին հասաւ Փարիզ՝ Հոն՝ իր ամբաւ նարսաութեանց նշխարներովը քացաւ արեւելիան անուշահոտութեանց խանութ մը՝ Ն-Վ-Դ ի-Կ-Լ-Է-Է ի մէջ, մինչև որ հոն ալ կրակ մը պատահելով մոխիր գարձուց կարապետին վերջին անգրուանը, այնպէս որ եթմանասանախայ հայ Յորն նարկազրեցաւ զիշերոթիւ համբու մը վրայ:

Վերջապէս Քրանսացի երեւելի քարեկամ աննաւարութիւն մը՝ վրան զթալով հանգանակութեամբ անոր ազատսան նարեց և խանութ մըն ալ դնեց Պ-Վ-Դ-Է-Է-Է-Է-Է վրայ, ուր անկեալ ձերուկը կապրէր՝ ծախելով զիւրազին բաներ: Հոն ալ սակայն նալածեց զինքն անսպորմ վնիւր՝ զի օր մը ամբաստանուեցաւ արզիւիալ ծախ ծախելու յանցանքով և զատաստանի քաշուելով՝ հազիւ կրրցաւ արդարանալ և ազատիլ սուգանքէ: Իր փաստարանը Տիւրլան լի գրեց վերայիշեալ իր վարքը:

Եւ կարապետ ալ վերահասու եղած իր նախատաղբին դմեւութեան՝ որոշեց քաջուիւ Արշիպեղազոսի կղզիներուն մին՝ հանդերձ իր ընտանիքովը, ու ապրիլ հոն վերջին փիլիսոփայութեամբ մը:

* 1780ին կը յիշուի Պուլխարանցի մահախի Յարութիւն ամիրայ. որ էր Սարաֆլար քէհեասի և ամէնէն ազգեցիկն նանթային գործերու մէջ:

1782 օչոստոսի առաջին օրը սոսկալի ճրչիւն մը 66 ժամի մէջ մոխիր գարձուց Պուլխի մէջ նազարներով

տուն և կիզկեց այրեց հազարէ աւելի մարդ :

1786ին կը յիշուին նոր Զուգայեցի ազնուատուն՝ Մանիշարեանք, որոցմէ հասած են զրատէր մարդիկ :

1789ին Պոլիտի մէջ տեղի ունեցաւ սոսկալի տեղաւարափ մը, զոր այսպէս կը նկարագրէ՝ ժամանակին ունիւն՝ Հ. Վուկաս Ինճիճեան Մխիթարեանը :

« Այս տարի Ստանպուլ մէկ ալեկոծեալ տարի մը եղաւ . երկընքէն մէկ հեղեղ (սէլ) մը եկա՞մ որ չիկար ձեր մը անանկ սաստիկ անձրեւ յիշող . երկու օր անձրեւային եղաւ . բայց մէջը մէկ անձրեւ մը եկաւ ժամ ու կէս քշող անանկ շատ որ լման սղախիկ չըհեղեղ մը երեւցա՞մ մեզի . Ստամպուլին համբաները անանկ բարձրացան չըս՞մ որ տեղ տեղ մարդիկ շի կրցան անցնիլ, տեղ տեղ ալ անանկ խորունկ փորեց որ՝ զեանի տակէն հուսց՞է Քաջած գերեզմանի քարեր երեւան հանեց . Գառնօ փաշան տուներ՝ տէրմէնի քարեր քակեց ծովը տարաւ : Պօղոզ իշիին ան գեղերը որ ձորի (տէրէի) մէջ են՝ տուներուն բարձրը ֆըշիները տեղանները և այլն ծովը քշեց տարաւ . Խանտիլիին չուրի համբուն մէջը քշելով խօթելով կով մը՝ անանկ հրելով ծովը տարաւ, տեղ տեղ ալ ան համբուն ամուր պատերը պատուեց որ սուլգան Մուրատէն են շինուած . Պէտլէքին ձորին մէջը ծառեր քշելով իրարու վրայ զիզելով մէկ պատուար (սէնա) մը շինեց, ու ծառերուն վրայ չուրը արգիլուելով բարձրացաւ, բարձրութենէն վար վազելով չուրին սաստկութիւնը ինչ հոսմի գերեզմանի քարեր որ կային՝ ծովեզերքը քշեց տարաւ, տուներ փլուց, լեռան հողը վար բերելով շարշին հողով լեցուց . Խանտիլները վարը խորունկը Քաջին, սոխախները խուլաճի շափ խանութներէն բարձր Քաջին : Կէօքսույին ամմէն պարտէզներէն որ 4 ժամ ներսէ ներս կը քշէ՝ իրենց ամմէն բերքը ծովը քշեց տարաւ . Չէնկէլ գեղին ծովածոցը լեցված կերեւանար քշված կանանչեղէնով, արներէն հանած բարձրով : Ամմէն մէկ տեղին պատահարները ինչ որ տեսանք աւ սոսկալի անձրեւին սաստկութենէն եղած՝

թէ որ պատճելու ըլլանք՝ մէկ դիրք մը կ'ըլլայ¹. ամ մէնուս վրայ անանկ ան մը պատել ասուա աս անկրիւն սաստկութիւնը՝ որ իբր թէ դեռիւնը անցնիլ կը ցըցընէր աս ամբողջ քաղաքը»².

Ե.

Փամբանակին հետեակ մակարդակէն բուսական բարձրացած ու մեծացած ազնուականութիւն մը կ'ելնէ նոսմեր դէմը՝ տասնհուսկերորդ դարին վերջերք, նշանաւոր զեսպանական մը՝ թէ իբրեւ զբազէտ թէ իբրեւ Չէլէպի կամ Ամիրայ, Մուրատեան² ըսուած պոլսեցին,

1. Տես որչափ որ զրեռ հնք Ամարասնոց թիզանդեան գոքին մէջ թղթ. 207:

2. Մ. Յովհ. չիսարեան (տես ԲԱՆԱՍԻՐ ամսական տետր տպ. Պոլիս 1851ին. շատոր Ա. էջ 14-15) կը գրէ այս անունը Մուրատեան տ'օճսոն: Դարձեալ՝ ըստ Բանասէրիմ՝ իզմառիտ Մուրատեան տ'օճսոն ծնած է ի Պոլիս 1740ին թոսումեան ընտանիքէն. իր հայրն՝ Զմիւռնայի շուէտական հիւպատոսն էր, որ տուա իր այս զաւակին արեւմտեան ընտիր կրթութիւն մը: Մուրատեան՝ իր համբոյր ընտորութեամբն և իւլէմայի մը օգնութեամբ ստացաւ արեւելեան լիզումեռու և պատմութեանց վրայ մանրամասն ծանօթութիւնն: ու 1782ին եղաւ Շուէտի դեսպան, և 1787-1790ին հրատարակեց իր պատկեռագարդ Ընդհանուր պատկերին Օսմանեան կայսրութեան տաշին մասը: Մեռաւ 1807 օգոստ. 27ին իր Պ'էվրի տունին մէջ. իր զաւակը՝ Վարդուս Մուրատեան ասպետը, զեսպան Շուէտի ի Պրիսսէլ՝ շարումակից իր ընդհատած գոռները, և հրատարակեց Պատմութիւն Մոզոլաց՝ 1821ին և Սեւ ու Կասպից ծովերուն Հիւսիսային երկիրներու վրայ ի Ժ. Դարու, 1828ին:

որ քաջ ֆրանսազէա ալ էր և ըրաւ ճիշդնակութիւն-
ներ ֆրանսական լեզուով (սահմանաւ պետութեան պատ-
մութեան վրայ (այդ ի Փարիզ 1784) ու առաւ ի փոխարէն
հայասէր Սուլթան Սելիմէն մեծ պարզիւ : Ինք այս Մու-
րատէանը՝ զնայած էր նաեւ 1792ին Վիեննայի վանքն
և հոն ալ բանասիրած էր : Իր նրապարակային ու մա-
տենագրական վերջին անունն էր՝ Ասպետ (սասնի և
այս է պատճառն՝ որ Էւրոպացիներն յոյն կանուանեն
զինքը : Այս հայ ասպետն՝ եղաւ նաեւ թարգման չուէ-
տական շեփանին և առաւ . Շուէտի մէջ, (սասնի աս-
պետութեան այդ տխուրն ու պատիւը, որ կէ իբրեւ
լիազոր գեապան եկաւ Պոլիս : Պոլիսէն դուրս մեռած
է : Չափազանց յարած գրելու կարչալու՝ շեփանա-
կան ու պաշտանական գործերուն մէջ անգամ՝ որն ամ-
բողջ կոթը մամ՝ կը գրազէր զրականութեամբ . արժա-
նիքով՝ Էրեմիա Չելեպիի պէս, իսկ պաշտանով՝ անկէ
շատ վեր անձնատուութիւն մը՝, որուն անունը յի-
շուած է նաեւ Էրեւելի արանց եւրոպական բաւար-
քերու մէջ :

Գրազէա ամերայ մըն էր Մարգար Խաչենց Չաքա-
րիան ալ, որ պատմութեան միջոցին Պոլիս գտնուելով՝
Պէլյոյլուի գերեզմանատուներն մէջ՝ տան որ մը ունեցած
է հուսկաւոր և իմաստուն զրուցատուութիւն մը մա-
մանակին Անատու - Գաղասկէրին հետ՝ Էրբրդու-
թեան վրայ, որ արձանագրուած է Սիւն Էրուսաղէմի
հանդէսին մէջ : Ունի Հ-ճիւ-ճ Բ-ճիւ Ն-ճիւ Ն-ճիւ Ն-ճիւ
այլալ՝ առ իւր որդին և առանջին թարգմանութիւն մը
Տելի-ճիւ Արի-ճիւ ին՝ ապագրուած նոր Կախիւհեան՝
ընդ հ-ճիւ-ճիւ-ճիւ-ճիւ-ճիւ-ճիւ-ճիւ Ս-ճիւ Ս-ճիւ-ճիւ-ճիւ
1799ին կը յիշուին՝ Բինկեանցի մահտեսի Պետրոս ա-
մերայ Ազրիանուպոլիսի մէջ, ու իր որդիները՝ Պաղ-
տատար, Յովհաննէս . Խաչատուր, որ ապագրել տուած
են Սիւնեցիին Ալամ Գիրքը, հիներուն լուսազոյն տա-
ղաշափեալ քերթուածներէն :

Ռուսիայի մէջ ալ՝ 1789ին ծնած էր Խաչատուր Լա-
զարեանց, Ռուսիայի պետական խորհրդական, որ նուի-
րեց իր նախնեաց հիմնած Լազարեան ճեմարանին մե-

1. Գարսապատումէն ու աւամդութիւնէ :

ծաքանակ գուժարներ. վախճանեցաւ բարւոյք ծերու-
թեամբ 1874ին Բեղքերսպուրկի մէջ:

1790ին Մատրասի մէջ կը փայլէին կարգ մը հայ մեծ
տուներ, որոնց մէջ էր նաև Շահամիր Ա. Շահամիրեան,
որ ապել տուած է Աղեքսանդր Մակեդոնացիի պատ-
մութիւնը: Այլ միջոցին զարնեալ նշանաւոր է Մանուկ
պէյ Թուսճուխի, որ փայլած է արասքոյ կարգի
թեարկութիւններով:

1799ին առաջնակարգ հայեր էին ի Պալիս՝ Ազնաւորեան
Գասպար, Տաղէտեան Յովհաննէս, Լիմոնճեան Յով-
հաննէս և Յիւլիսպեան Յակոբ ազաները:

1800ին կը յիշատակուի Ղրիմեցի Ազալեկէան Էսաղ-
նի Գէորդ՝ թարգման Թուսի զեապանատունին, որ աշ-
խատեցաւ կաթողիկոս բնարել տալ Յովսէփ Էպիսկո-
պոս Արդու թեանցը: Նոյն թուականներուն յիշուած են
ի Գանձակ Արշուակի Տոյինեանք, որոնց սերունդը
բնակեցաւ 1842էն ապիւն ի Տփլիս. կը համարուին
Օմնեցի Յովհան իմաստաւէրին տունէն: Այս սերունդին
վերջին նշանաւոր անդամն եղած է Ստեփանոս Տայի-
նեանց:

1780էն մինչև 1825՝ կը յիշուի նաև ժողովրդաւէր
ժահտեսի Աբրահամ ամիրանը, որ ապել տալէ ետև

1. Իբր հայրական և հանրական ալ պարագայ
մը՝ ներքեմ մեզի հետաքրքիր ընթերցողներն յաւն-
լուլ հոս, որ ակընցի տպագրասէր այս ամիրայիմ
եղբայրն էր համի Երամ բարեսէր անձնաւորու-
թիւնը՝ ձայր Երամեան վարապետ ու Գէորգ Պէյն-
րուս, որ այս վերջինն ալ՝ էր հայր բարձրապատիւ
Աբրահամ փաշայիմ: Այս համի Երամ աղամ եւս
կը բնակէր Սամաթիա՝ ատենին հոշակաւոր կի-
զրոնը, և Մրմըր գատէ Յակոբի (մեր հօր կուսէ
պապն ու Մրմըր Տէր Աբրահամ՝ Սամաթիայի
վաղմէջոց աւագերէց և Աւետիք պատրիարքի մօ-
տիկ ազգական աղօթամբումջ «Մրմըր» քանա-
նայիմ թողամ թողը) մահ Վոյլումնը Ղազարոսի
հետ թաղին համերաշխ երեսփոխաններն էին. ե-
րեքը միասին ըմտամի մտերմութեամբ կը հաշուեն
որ 1816 Ս. Գէորգի տօնին շարթում՝ երեքն ալ

ի, ծախքովը շատ գիրքեր՝ բացառաւ ալ ի Պալիս Հասան փաշա խանը տպարան մը իրեն սեպհական. ժամանակին մանաւանդ կրօնական ու պատմական գիրքերուն մեծ մասն ելած են այդ խոշորագիր տպարանէն : Ասոր հայրն է Թերզեանց Սարաֆ հանի Օհան աղան՝ միշտ ակը՛ցի :

Ասոնցմէ զատ կան նաև շարասկիզբիկ՝ 1780—1810՝ դարոցաշէն Միրիհանեան Շնորհք ամիրաները, որ նըպաստած են Ս. Յարութիւն եկեղեցիին քովի հիւանդանոցին հիմնարկութեան (1794) : Փափաղեան Սիմէոն ամիրան, հայր նշանաւոր ճանիկ յաղթանդամ ու յաղթադրամ ամիրային և Մուրաա ամիրայ Սուրէնեան :

Կեսարացի նախ կօշկակար ապա դրագէտ՝ Պաղտասար Ա. զպիր յորջորջուած Պատուելիէն ետքը, որ Էջմիածինի

մէյմէկ մոր զաւակի տէր պիտի ըլլամ, ուստի, ուխտ կը դնեմ որ յղացուած երախաներուն երեքին ալ ամուսն առ յիշատակ Գէորգ դմելով՝ մուրեմ ամոնք համրակամ ծառայութեամ : Սակայն Ղալաթիայի անհամզարտ այն մարդը, Գույումճը զատէ Ղազարոսի որդին, յառաջադիմարա՛ր երկու շաբաթ առաջ կը ծնի, ու հայրն ալ՝ այս պատճառով կը յայտարարէ իր ընկերներուն թէ պիտի արէ իր ուխտը, քանի որ Աստուած կը կամխէ, տասն և հինգ օր առաջ տալու իրեն զաւակը. մկրտելով անհամբը երախան ալ՝ իրրիւ Քրիստոսի արագ տուրք՝ ամուսն կը դնէ Քրիստոսաւոր, հռչակաւորն այն Ղազարոսեան քրիստոստուր էֆէմտին : Իսկ հաճի նրամ աղայի և Մրմըր զատէ Յակոբի ժամադէտ երախաները՝ միշդ ուխտեալ ժամուն, Ս. Գէորգի շարթուն, 1816ին աշխարհ գալով՝ կը մկրտուին երկուքն ալ Գէորգ ամուսնով մոյն Վարագայ խաչի կիւրակէին — մին նրամեան Գէորգ Գէյ սեղանաւորը, միւսն համզուցեալ (1873) հայրս՝ Գէորգ Մրմըրեան, երկուքն ալ երրորդին քրիստոստուր էֆէմտիի հետ՝ կ'ըլլան այսպէս յորովայնէ ընտրեալ : Զայս այսպէս պատմած է ինծի ինք քրիստոստուր էֆէմտին աւամզարար :

հին նուիրակի մը ամէնէն ներսուն աշակերտն ու 1700էն մինչեւ 1738 Պոլիտի ամէնէն բազմամասնուտ և բազմասան վարժապետն՝ եղաւ՝ ձեռնկալութեամբ իր ժամանակակից ամիրաներուն և Գրասէր Յովհաննէս Կոլլուտ և անոր ձեռնասուն Յակոբ Նալեան պատրիարքներուն, չեազ: ետէ իրրեւ լիզուազէտ ու գրագէտ դպիր և թարգմանիչ՝ փայլեցաւ, խարբերոցի Ղուկաս լիզուազէտ վարդապետին հետ՝ 1750էն 1812՝ անխոնջ աշխատող Պալաթցի Տէր Յովհաննէսեան, Գէորդ պատուելին,

1. Ըստ ծերունի Գարրիէլ Պատկամեանի (ծաղկաքաղ կենսագրութիւն Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսին, էջ 11-12) այս Պաղտատար դպիրը՝ չօլով Յովհաննէսի մահու Միխիթար արքայի գրական հեղեղէն պահպանած էր ուղիղ հայերէն լեզուն, գրելով և տպելով շատ հեղինակութեամբ ու սրբագրութեամբ գետ՝ մահու երեք հատոր աշխարհարան ու գրարան քերականութիւն, զոր, կըսէ Գ. Պատկամեան, ծայրէ ծայր իւրացուցած է չ. Միքայէլ Զամչեան՝ առանց յիշելու իր պատմութեան մէջ գէթ անունը Պաղտատար Ա. Դպիրին: Այս վաղեմի դպիրին վարժարանին մէջ ճախարակուեցան՝ Սիմէոն կաթողիկոս, Բասեմցի Յարութիւն վարդապետ, իմաստասէր Պետրոս վարդապետ Բերդումեան, Թազուր վարժապետ (Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսին վարժապետը), Աղամալեան, Ղարամցին, Բարսեղ Կեսարացի և Սահակ Բ. ահագին ըսուածը՝ որ հակառակորդն էր Զաքարիա պատրիարքին Պոլիսի:

2. Այս Ղուկաս վարդապետ լատինագէտը՝ շատ մշակաւոր է իրրեւ թարգմանիչ բազմամաստակունի թարգմանած 20 հատորի չսի իրր ամէն տեսակ մեկնութիւն Ս. Գրոց, որոնց մեծ մասը դեռ ձեռագիր կը մնայ Ազգ. մատենադարանի ստորմակողմ դարամին մէջ և մէկ մասն ալ տպուած է ի Ղեմետիկ և ի Պոլիս. Միխիթարեանցմէ ու Տէրոյնց պատուելիէն զատ՝ չիկայ այս ամօին չափ թուղթ սեւցումող գրագէտ, որ կը գործէ եղբր ծախքովն ու յորդորելովն Յակոբ Նալեանի:

տեղեակ զբաղանդորէն ալ վեց մեծ լեզուներու (յունական, եբրայական, պարսկական, արաբական, լատինական ու հայական), որ ամերաններուն շատ գլուխ ծոռոց մարդ ալ չէ եղեր, ու Պալատի հրեշտակապետ եկեղեցիին քովընտի մէկ սենեակն առանձնական բուսակեր ներանձնութեամբ մը՝ բանասիրեր է տարիներով, սժտելով տասն և հինգ հասորի շափ հմտալից դործերով (դիլտաւորները՝ պարսկահայ բառարան, եբրայական թարգմանութիւն մը Սաղմոսի, Աստուածաբանական հատորներ, Արաբերէն ձեռագիր քերականութիւն մը դրաբառ բացատրութեամբ, արաբականէ թարգմանուած աստղագիտութիւն մը և այլն) տոհմային վախա բանասիրութիւնը, մինչ Վենեսաիկի Հ. Արսէն Բագրատունին զեռ աշխարհի սկզբէն և զհետոս. . . Պէդհեան տաղարիլ տուած է այս անձին քանի մը դործերը, և մեք շատ ուրեք պատահած ենք իր կողմից ու կարեւոր ձեռագիրներուն: Աս ալ իր ժամանակի զբաղէտներուն ամիրան է եղեր, որ Պալատիցի ըլլալուն համար՝ կրատարագրէ եղեր Գեորգ Գեորգ Պալատին: Գեորգ դպիրին աջէն ձախէն զոյգ կ'ընթանան՝ Մելքիսէզ դպիր և հետեւ իմաստասէր ըստածն՝ հաւանաբար հայ-հոտոս, որ թարգմանած է ի մէջ այլոց յունականէն լատինացի ըստած (ձեռագիր) կարեւոր դիրք մը, և Սարգիս դպիր Զովաննէսեան՝ որ գրած է Կ. պոլիսի վրայ հետաքրքրական տեղագրութիւն Բիզանտէն մինչև իր օրերը պատմական ակնարկներով, որուն ոչը կողմից և լեզուն պարզ եփուն դրաբառ մըն է. Պալատի այս իմաստուններուն թիկունքն էին Վաղէզ Արթին ու Հովոսեանց Մարտիրոս՝ թոսն Ապուլիեցի արդիւնաւոր հօնայ Զարութիւնի*:

Իրենց յաջորդեցին այս դարուս՝ Գրիգոր Փեշարմալահան և Չամուրահան, որ ապա (1857ին) Տէրոյնեց կոչուեցաւ:

Պատմական է նաև 18րդ դարին վերջերն Ակընցի Չօփեցի մահաւետի Անտոն ամիրան, որ Երուսաղէմ գացած էր մեծ վէպիրին հետ և Մեծն Նարոյէտնի Սուրիական արշաւանքներուն ատեն Պաղեստինի տե-

* Ձեռագիրք Վ. . . Ստամբուլ Բաճճիիմ էջ 1 և 92:

դասիներէն հայերուն և Երուսաղեմի վանքերուն կրած վիշտերը թեթեւցունելու համար՝ Պետրոս Երուսաղեմի Պատրիարքին խնդիրքով միջնորդ եղաւ տեղւոյն մեծ Բ. Է. Կաշխին և Յակովբեանց Միաբանութեան: Չօփենցի հետ կը յիշուին նաև Մատէնի Ստեփան և Իր ընկերը Փիլիպպոս ամիրաները:

Զ.

Ամիրաներուն ծագումն՝ իրենց նշանաւոր պատրիարքներովն ու կցորդ զբաղէականերովն և դպիրներով կը հասնի այս սարսամ գիծերուն հետ մինչև 1800 թուականն, մինչ իրենք կը սկսին ասնուի աւելի գործօն աւելի վառ զիրք մը անձնական ու հանրական կամ, ըսենք, այսպէս կերելին ժամանակի մերձատրութեամբ:

18րդ դարու ամիրաներն ընդհանրապէս ասանդական պարզ մարդիկ եղած ըլլալ կը թուին: յիշատակարաններն ու ասանդութիւնն և տունին նահապետական վիճակն ալ կը ցուցնեն՝ որ անոնց մէջ պակաս չեն եղեր դպրոցասէր ու եկեղեցասէր մարդիկ: Ընդհանրապէս մահաւոր են եղեր անոնք, ընդհանրապէս բարեհոգի ու երկիւղած (pieux) թէպէտ անուսում թէպէտ բոս ամենայնի անո՛ւ ալ, այլ խորագէտ և ունին իրենց գործին և տունին՝ շրջավայրին ներած ու ներգործած արեւելեան համեմատութեամբը: Իրենց բնակութեան տեղերն են եղեր առ հասարակ՝ Սկիւտար-Օրթագիւղ, Հասգիւղ, մերթ Սամաթիա, Պալաթ, Գում Գարու կամ Էէնի Գարու և ուր որ նշանաւոր եկեղեցի մը կամ հայ բաղնութիւն մը կը գտնուի:

Գալով ուրե՛ն այսպէս ներկայ դարուն սկիզբը՝ չարատարապէս, արհեստապէս, մանաւանդ սեղանաւոր ամիրաներուն՝ ընդհանրապէս տեղնցի՝ կառնեն որոշ ուղղութիւն և կը շոյան յատուկ փայլով՝ մանաւանդ երջանկայիշատակ Սուլթան Մահմուտ Բ. ի և Սուլթան Ապտ-իւլ-Մեհթաբ օրերուն:

Անոնք ալ կը սկըսին Տէրութեան և Բշխման հետ բնկ մեծ գործառնութիւններ՝ հազորդակցութեանց, գիւտերու, շողենաւնիքու տակաւ յառաջադիմող գիւտութեանց արագութեան շարժով՝ արագ արաչ կրկնապատկելով իրենց ազդեցութիւնը գիտութիւն և հարբատութիւնը արեւմտեան գաղափարներու և ունիւն նախնական ազօտ շփուլը կը սկըսի իրենց սրգիններուն ձեռքով, և արեւելեանէ ու արեւմտեանէ խառնուրդ միջին կենցաղ մը, արուեստագիտութիւն մը, կառավարելու և կառավարուելու տարազ մը յատուկ՝ մարմին կ'առնէ շեղահետէ, որուն բաւական ալ կ'ընդդիմանան հիներէն Սաացած ամիրաներն և որուն մեծապէս կը նպաստեն Աննետիկի կիրթ վերապատուելիներն ու Պալիսի հումէական հայերուն երեւելիները: Ասանցմէ բաւական զատ՝ Զատանեանց — Տատանեանց Տունը՝ կը հանչցուի իբրեւ Աստուածակա Տէրութեան ու Պալեանցն իբրեւ Հարաւարակա արքունի, առաջինն հարիւր քառասունի մօտ, իսկ* երկրորդն երկու հարիւրէ աւելի տարուան բնտանիք մը, որուն յայն մամու ներկայացուցիչն էր Գրիգոր ամիրայ Պալեան, բարի ու շատ մարդ: 1790էն մինչև 1850 փայլող և փայլեցունող մեծ ամիրաներէն մին եղած է այս Պապա Գրիգոր ամիրան Պալեան, որ իր նահապետական պարզ մարդասիրութեամբն և ուսումնասէր նարագիտութեամբը սիրելի եղած էր թէ՛ Օսմանեան վահապետին աւարանին թէ՛ հայ պատրիարքներուն մեծերուն և ժողովուրդին: Իր հարաւարակաական ձեռնկալուն եղած է իր հայրը Մակար խալֆան, ինչպէս ինք ալ շատերուն, մանաւանդ Ղազէղ Արթինին ձեռքէն բռնած է և ներկայացուցած է զայն Օսմանեան վահապետին՝ ի-

* Պալեանց մախաճամ է Գարամամի Պելլէմ զիւղէմ Պալի խալֆա՝ 1682ին Պոլիս եկած, որ ապա Բաքերդէմ սերունդ ունեցած է Գրիգոր խալֆան, ինք մեռած է 1725ին, իր որդին է Միմաս խալֆայ՝ մեռեալ 1730ին, ամոր որդին Մակար խալֆա՝ գործումեայ և Յանճարեղ մարտարակետն որ՝ ի մէջ այլոց շիմած է Նուրի օսմանիէն մզկիթը. ասոր որդին է պապա Գրիգոր խալֆան:

քրեւ հաւատարիմ ու հանճարեղ խորհրդական մարդ մը, երբ Սուլթան Մանսուր ի խնդիր էր այդպիսի անձնաւորութեան մը: Իրրեւ արքունի հարստացեալ՝ մեծ էր իր անունն և զործը Սամանեան մայրաքաղաքին մէջ, և իր զործաւորներն ու երկրորդականները լեզէօն կը կազմէին, որոնց կը մարդասիրէր ու կը կենակցէր ալ մահրուբար՝ անոնց նախատանալու:

Իր ասունն ալ միշտ հինաւուրց զուարթ հիւրասիրութեամբ կը պատուէին ժամանակին մարդիկը՝ աշխարհական, զրադէա ու արուեստագէտ, ինչպէս այս քաղ հիւրասիրութիւնն ապա ցոյց տուաւ նաեւ հարստարդեատականներուն համարակալ զրապեան Սահան (Լյազը՛ի) Պօզոս աղան:

Գրիգոր ամիրայ Պալեանի շինուածապետութեամբ կառուցուած են՝ Սէրայ-Պուռնուի հին պալատը¹, Տալմապանճէի ու Ջրազանի այժմու պալատներուն նախորդ փայտաշէն պալատները Պէյլէրպէյիի հին փայտաշէն Պալատը Պէլկրատի Պէնտերը, նաեւ Սելիմիյէ (Հայտար փաշայի) ընդարձակ զօրանոցն և ուրիշ զօրանոցներ ու հովանոցներ, որոնց մէկ քանին կը կենան զեռ, Պուլիսի Լանկըն քէօշիքան ու Թոփ հանէի բարձրագոյնէն մզկիթը: Ինք է պայծառացունսզը Պալեանց անունին և անոնց մէջ եղած է առաջին ամիրան, որ ձայն ունեցած է պատրիարքական ու սոնմային զօրծերու ալ մէջ, ուր ժրացած է շերմեռած դարար և պաշտպան կեցած է խեղճերու, վանքերու և վարդապետներու: Անցած մըն ալ սխալ հասկըցողութեամբ մը տարադիր ալ դացած է Տարսոն և Կեսարիա ու տեղէն ընտիր ապսխախ մը շնորհիւ, զոր Ղազէզ բարեխօսարար ընծայած էր Վե՛ն: Սուլթան Մանսուր ի դիմաց Պալեան Գրիգորի, ազատած է կարճ ատենէն ու Լիզիա Էպիսկոպոսի հետ Պոլիս դարձած:

Գրիգոր ամիրան հաստատած էր իր բնակութիւնն Սկիւտար Պիւլպիւլ Տէրէյի բլուրին առաջին սարահարթին վրայ, ուր կ'երեւի այժմիկ հոսպարեան կիսաւեր սօսին և որ նախ իր շնորհիւն առած է Պիւլպիւլ-Էրէրէ անունը, վասն զի ամիրան սիրահար ըլլալով սխալկի

1. Որ այրեցաւ 19րդ դարու կէսէն ստղիմ:

իր բնակութեան ստորեւ հովիտը զեանգած է եղեր արուեստարար երամ մը զեղզեղոյ սոխակներու և իր ձերութեան օրերուն կերթայ ժամերով մտիկ կ'ընէ եղեր: Պատահաբար մը դող ելնելով կաթնուածաւար վախճանած է 1825ին:

Բարեհամարոյր և ազքատասէր ալ մարդ՝ շատ կերակէ իր Պաղար Պաշքի ընդարձակ այգիին մէջ ինչոյք կու տայ եղեր իր ստորակարգ բանւորներուն և անոնց պեաներուն՝ ճաշակցութեամբ և զուարթ քարեկամութեամբ սփոփելով զանոնք: Ճամանակին ջոջ և ճոխ հայերը, նոյն ինք Ղազէյ անգամ, շատ բան կը պարտին Պալեան Գրիգորի, 19րդ դարին սկիզբի առաջին ամիրային: Ինք չիմը դրած է այն համբախին ու հարուստ ազնուականութեան, որ ապա պարծանքն եղան իր օրդիններուն և հարտարարուեստ թոռներուն: Իր մեծ թասը՝ Նիկոզոս պէյ Պալեան՝ իր բնաւորութեանն ու բարքին մանրանկար վերկենցազում մըն է եղեր, կ'ըսեն. վերկենցազում մը՝ վարդի նման վաղորդայնի մը շափ նշուկելով . . . Ինձ էր 1825ին. շինած է Տուժապահէյի Աւերային հոյակապ Տիփան խանէն, քանի մը Գեղեցիկ քեօշկեր, Պալտի նոր կանկընքէօշկիւն ու լայնատարր Ղալաթա Աւերային:

Գրիգոր ամիրայի անմիջապէս յաջորդած է՝ իր զեռ շատ երիտասարդ օրդին կարողեա խալֆայ, երկիւղած ամիրան:

19րդ Գարին սկիզբները կ'ըսկսին անուն հանել՝ ի Ռուսահայս՝ թամամշեանք, Աթրուեանք, Խէրոզինեանք, թայիրեանք ու Մանդինեանք*, ինչպէս վերջերը Մանշաշեանք և այլք: Աստրախանի մէջ ալ երեւելի են նշանաւոր վաճառական ազոյ Գանիէլ Սարգսեան, որուն հարստութիւնը կը հասնէր 7 միլիոնի: Ասոր օրդիններն ալ Գրիգոր և Մհրաթի՝ նշանաւոր եղան իրենց բարեգործութիւններովն և հարստութեամբ: Նոյն քաղաքէն անուանի էին նաև Գաբրիէլ Ազաջանեանց և Ջանօմ Սահխանեանց: Աստրախանէն է նաև պարոն Աղապապեանց որ կառուցած էր դպրոց մըն ալ և իր

* Ճամապարճորդութիւն Սարգսի Սամահնեանց Ջալալեանց, Մասն Բ. էջ 56-75

ժախքովը կ'ուսանէին ինն 12 աշակերտ՝ վարժապետութեամբ պոլսեցի Սերորէ Պատկանեանի շէշակուած է նաև չուզայեցի աղայ Զոնանջան մըն ալ :

Գրիգոր Խաթայի ժամանակակից չափեալուան մեծատուններէն չինք վեց ընտանիք ալ կանուանին մերթ ամերայ և ընդհանրապէս շէշեպի կամ չոնա, որոնք չեազիեալ, մանաւանդ Ազրիանուպոլսեցի Պոզոս պատրիարքի օրերը, Լուսաւորչականներու միջինի գործակցութեան մը միտումները կիրականացունեն :

Օրինակի չափար Գրիգոր Չէլեպի Տիւղեան 1, Կալանեցի Մատթէոս Չէլեպի մահաւսի Ասաուածատուրեան, Բերնկըր զատէ Յակոբ, Տիւղ-Յակոբ Չէլեպի՝ դրասէր ու չանճարեզ ազնուական մը, Վենետիկի Միթիթա-րեանց մարդը՝ որ ապել սուած է Հ. Աստէն Բաղրատունիի քանի մը երկերը, Մկրտիչ Չէլեպի, Գըլնը զատէ Անտոն և Չէմպէրէկի՛ն օղլու : Ասոնք են որ վերայիշեալ Պոզոս պատրիարքի գումարած ասաուածաբանական ժողովին ներկայ դանուած են, իրենց քանի մը վարչապետներուն չեա, չափեալուան չայերուն կողմէն առ չասարակ իսկ լուսաւորչականներու կողմէն՝ իբրև պատուիրակ ներկայ եղած են զլուսաւորապէս Ալուաւորեան Կարապետ ամիրայ, Յովհաննէս ամիրայ Արիստակէսեան, Մահաւսի Յովհաննէս Չէլեպի, Մահաւսի Յակոբ ամիրայ Լաթիֆեան, Գրիգոր ամիրայ Պալեան, Գասպար ամիրայ Չարաղեան, Գրիգոր ամիրայ Սազայեան, Մկրտիչ Ամիրայ Արփիարեան, աղայ Պօզոս Մարգարեան, Ճանիկ ամիրայ, Մահաւսի Պօզոս Կէլիկէլեան, Յակոբ Մանանեան, Մահաւսի Ասաուածատուր Ղոնշէկիլեան, Յարութիւն աղայ Նորատունկեան, Մկրտիչ Աշնան, Մահաւսի Յարութիւն Բինկեանցի, Մարտիրոս Սազայեան, Բարունակ ամիրայ, Շնորհքեան Մանուէլ, Մանուէլ աղայ քերտէտէի (չայրն Յակոբիկ աղայ Մանուէլեանի, որ տնօրէնն էր Ճեմարանի և գրաշէտ ու Տէրոյեանցի խումբին ալ թիկնակիցն էր)

1. Տիւղեանմիմը՝ իբրև ճիմ սկիւրչապետներ ու վաղմի վարիչմիր փողերամոցիմ՝ եղած են մախ Ղազէզ Արթիմի պաշտպամ վարպետները :

Մինաս զարգանեցի (մեր մօր կուսէ պապը), Յարութիւն Չէլէպի կիւլլայեան, Անդրէաս Չէլէպի և այլ բազմաթիւ արհեստագեաներ:

Գործոյս համեմատութիւնը շեշտաւ ամիրաներուն և ամիրապեաներուն վրայ զաս զաս տեղեկագրել: մանաւանդ որ լիակատար տեղեկութիւններ կը պակսին մեզի յաւիտենապէս, կամ զի անոնց սերունդներուն պատմածներն ալ՝ մեծ մասով՝ շեշտ կըրնար արևանադրութեան ըր շափ վաւերական համարել: Ուստի կը շատանանք շեշտելով միայն հոս՝ թէ ժամանակին ազդեցիկ ձայն և նշուն զրպան ունեցողներն ասոնք են ընդհանրապէս, որոնց մէջ կան մինչև ըջրս հարիւր տարուան գերդաստաններ, օրինակի հասար կէլիկէլեաններն ու Սաղայեանները:

Է.

Այլ աստուածաբանական երէշ խուճրէն քիչ մը ետքը կը հասնին՝ իրրեւ վերջին տրցակն ամիրաներուն՝ Պաշեցի Ղազէլ Արթին հռչակաւոր ամիրան, Պաշեան կարապետ Ամիրան, Տասեան Յովհաննէս Պէյն ու Սերվերեան Յովհաննէս ազան կամ ամիրան, որ քարի և փայտի վրայ քանդակելու եւրոպեան գեղարուեստը մտցուց հայերուն մէջ ու գլխաւոր սատարողն եղաւ Սկիւտարի հին հեմարանին՝ մանաւանդ իր իսկ զբամոնի ի հեռուկա Միւսք և Ճանիկ ամիրաներուն՝ որ, շրտանք ինչ պատահաով, ուխտած էին կըսուի՝ ակուսի վերածել այդ հոգեաուն փարախը մուսաներուն: Կան Նրկանեան Յարութիւն և Փիշմիլ ամիրաները՝ Ղազէպի հանրական գործակից, Յովհաննէս ամիրայ Աղնաւորեան, հաճի Մարտիրոս Պաղատասարեան, Մաղսուս Սարիմեան, Պաղատասար Գասպարեան, Մահաւսի Յարութիւն Չէլէպի կէլիկէլեան (մեծ հայրը Ղահմ. տօթթ. խորասանճեան էֆ.թ). Յովհաննէս Բինկեանեան, որոնց մէկ քանին էին հին հիւանդանոցը շինողներէն ու վա-

բողմերէն¹, Բարսեւակ ամիրայ, Մխաթ ամիրայ, Տա-
տեան Պօղոս Պէյ և Մկրտիչ ամիրայ ձէլապիւրցի²
պաշտպանն Չապիւղցիներուն և Շահնազարեան կա-
րապետ վարդապետին: Տեղն է նոս նաեւ յիշելու Պե-
արոս ամիրայ Լուսուֆեանը (ծ. 1780 Մ. 1846). Պօ-
ղոս Պէյ Լուսուֆ և, բաւական ետքը, Կուպար փաշա
Թազար փաշա Նժդեանացի³ չնչիքը, որ մեծ մասով
Եզդիպատեան վաս զօտիին տակ շինեցին իրենց բազմն
ու փառքն և կապեցին իրենց աշաման: տեղու զօտին³:

Այս այս հանրագրիծ ակնարկութիւններով և տեղ-
գոտներով կը հասնի մինչև 1855 թուրքահայերուն ա-
միրայութիւնը, փաշայութիւնը և պէյութիւնը, մա-
նաւանդ ամիրայութիւնն իբրև շեշտեալ զրուստանուն
(titre) մը ժողովրդական՝ ի փախարինութիւն կարգ
մը տեճեական կամ ժա անշական բարեմասնութեանց,
աւազութեանց, բարեպաշտիկ զործերու, նախրասու-
ութեանց, եկեղեցաշինութեանց և զուն ուրիշ ալ
գիտութեանց կամ նշգինակութեանց:

Իրենց վրայ աւելի ներքոյեալ ձանթութիւններ առ-
նել փափագողը կըբնայ գիմել Օրթադիւլի, Բերայի,
Սկիւտարի ու Պալդուշի նին տապանագրներուն, որ
մեծ մասով Եզդեկեան Յովհաննէսի կամ Փեշարմուշեանի՝
զարոս սկիզբի ամիրաներուն փրիտսփային՝ զրիշնե-
րէն էլած են. անոնցմէ մաս մը օրինակուած ալ է
Ղալաթիայի Արդ. Մատենադարանին Գ.բշ զարակին

1. Տես Պատմութիւն Ազգ. Հիւանդանոցին, Բիւ-
զանդ Քէչեանի:

2. Ասոր վրայ՝ քիչ մը վարմ աւելի ընդարձակ
գրած ենք:

3. Չժիւղնացիներուն մէջ Պ. Մուրաա Եարու-
թիւնեանն ալ երեւելի է, որ կը բնակէր Երուսա-
ղէմի մէջ և բարեկամ էր Ս. Յակոբայ վանքին և
միշտ կօզմէր ամօր իր խորհրդով և ազդեցու-
թեամբ, մամաւանդ երբ Եուսուֆեան Պօղոս Պէյի
չմօրճի Մարտնիկայի ու Նափոյի Յիւզատոսու-
թեան հասնիլով՝ Յոխացաւ թէ պատուով թէ հա-
րըստութեամբ: Ինք կտակած է Երուսաղէմի վան-
քին բաւական կալուած:

ձէջ՝ ժամանակակից ձեռագիրի մը վերջերը: Իսկ մենք՝ ըստ մեր նախագիծին՝ քանի մը անաչառ պատահա-
խնդրութիւններով և հակիրճ բանաբնականով մը՝ փա-
կենք այս վերջնթիւ մասն ալ այդ ամիրայական դրո-
շին:

Օսմանեան պետութեան և ընդարձակածուալ երկի-
րին փոռաւորութեանց մէջ՝ փոռաւորուած, հարստա-
ցած, առողաւարած և ընդարձակուած այս ամիրաներուն
մեծ մասը՝ կը բնակէր Պոլիսի նախայիշուած գեղա-
դիտակ արուարձանները, լայնաս (մտակցութիւն) արած 1
զեռիներու վրայ, բազմայարկ ու բազմաստիճան աստ-
րանքներու մէջ՝ խոկուած դիւթուած և հանձնաւորուած
առասպելական խնջոյքներով, շքեղներով և խաղարկու-
թիւններով՝ քիչերն անոնցմէ կազմելով անաղիւս բա-
ցառութիւն մը: Այդ բարեբաւաստիկ ամիրաներն ունէին՝
ամէնահարկաւորապէս՝ իրենց հետեւորդ ազաները, ու-
մանք իրենց կանանին, իրենց մանկչաւիկները, իրենց
մառանապեաներն ու ասկառապեաները, իրենց - ԶԶԷԷ-
ՆԷՆ ու հացկատակներն (որոնք խաղալից պատահաներ
կ'ըլլան մեծատուններու արատոց հանոյքներուն և կա-
րեզէր անկումներուն), և կարգ մը նախամասնութեանց
հետ՝ իրենց արատկարգ մոյութիւններն իրենց նախա-
պաշարութեանն ու յոսի ակարութիւնները, որ բուն
պատահաններն ալ եղած են իրենց կործանումին. և այդ
կործանումին առաջին հիմնապէս առնել՝ անկարացած
է ժամանակին բարձրաստիճան կզերին մեծ մասին փա-
ռասիրութիւնն և հանոյակցութիւնը: Կային այդ ամի-
րաներուն մէջ՝ ազէտներ, ամբարաւաններ, մուխոանդ-
ներ ու մանասանդ անխոհեմներ. կային գիտակներ,
համեստներ, չեքմեոան լներ ու խորագէտներ ալ: Ին-
չայս երկու տեսակը՝ նուազեցաւ միայնակի կամ տեւեց
որոշեալ տանն մը՝ իրեն այս յատկութեանց նուազու-
թեան կամ ամբութեան յոռութեան կամ լուսաւորու-
թեան համեմատ:

Պատմաբար և քննաբար ալ փիլիսոփայելով հին այս
ամիրաներուն վրայ՝ կը գտնենք՝ որ անոնք կատարած

1. Միայն Պալիսանք միլիոն մը կանգուն ճող ու-
ձէին՝ ճարեւանցի մը ճաշուելով:

աւելի ընթացակից ըլլալով մայրաքաղաքին միջին ար-
հեստաւորներուն և տոկուն բանուորներուն զորքերուն՝
աւելած են աւելի տոկուն ամբուստեամբ, աւելի միջին
հաշուեղիտութեամբ մը: Անոնցմէ ոմանց ամիրայու-
թիւնն ալ՝ իբրև մտակն ծառայողներու արքունակա-
նին՝ ունեցած է միւս կողմէն աւելի ազնուական աւելի
բարեւեր ու սլլախնդիր շուք մը, որով և իրենց ազ-
դեցութիւնն հանրային զորքերու մէջ վայելած է աւելի
ժողովրդականութիւն և աւելի սէր: Ասոր համար է որ
Պաշեան Գրիգոր ու Տասեան ամիրաները՝ վայելած
են ինչ ամիրայի բարոյական ոյժ, և ինք՝ Պապա Գրի-
գոր ամիրան՝ Վազէզի ձեռքէն բռնողը, զատուած ու
հանչուած է Վարպետ (sage) ամիրայ յորջորջումով,
ինչպէս կը կոչուէր նոյն ինք Մետաքս ամիրան ալ:

Այս վերջիններուն համարյա իրախուսանքովն և զոր-
ծակցութեամբ, մանաւանդ չի՝ տեղացիութեան և նա-
րազէտ մտացիութեան իրաւունքներով, Պալիսի գլխա-
ւոր էսնաֆներն ու արհեստագէտներն ալ՝ դարբն սկիզ-
բէն՝ կանոնաւորապէս միջամուխ եղած են հասարա-
կային իրողութեանց, իրենց արհեստագիտներուն և
Զարպանէցի հոսով հայերուն միջոցով, որ ունեցած
են մերթ (1815—1840) ամիրաներու հաւասար ոյժ մը՝
մանաւանդ իբր ամենէն իրահմուտներն ու ելմազէտ-
ները Պալիսի մէջ: Անոնցմէ ելած են նաև ուսումնա-
կան ուսումնասէր ու խորհրդական մարդիկ՝ սկսելով
թերզեանց Աբրահամ Զէլէպիէն, Բեստենէն, Եղե-
կեանէն՝ մինչև Գրիգոր Աղաթան, Սերգիէն, Յակոբ
Կրճիկեան, Յովհաննէս Միւհէնտիսեան, Պետրոս Խո-
րասանէան, Յակոբ Տիփթեան, Բարունակ և Սե-
փան Արսլանեան (ետքը փաշայ) պէյ էֆէնտիները, որ
նաև կըրցած են քանիցս միջնորդել խաղաղապէս ա-
միրաներուն և արհեստաւորներուն՝ խօսքով, իրատով,
խորհուրդով ու զրիւով, մինչև որ շոյկենաւային, հեռա-
գրական ու տպագրական դիւրութիւններն եկան աւելի
դիւրացունել բարձրամիտներուն անհաւանութիւնն և
անհամոզելի անդիտութիւններն, ու բառնալ հաւասար-
ելի իրենց ու հասարակութեան միջև կոթողած ամ-
բարտակեալ խօտիրը: Այդ խորհրդական մարդիկ՝ կըր-
նանք ըսել՝ առանց հաւանելու իրենցմէ ոմանց ծայրայեղ

ու զայրացկոտ արձատականութեան՝ 1840էն մինչև 1860 կըրցան. քաղաքակրթութեան վերայիշեալ նիւթական միջնակներն յօշուա ՚ի կիր արկանելով, զօրացունել ամիրաներուն շափազանցեալ զօրութեան ու ձեռնմխութեանց հանդէպ՝ ժողովուրդին բանիրուն մասին ներշնչանալոյ ազդեցութիւններն իրաւացի, անշուշտ այդ ջրլումին պաւանջած բնական վէհերու և կոխներու ալ հանելով տաքուկ բաժին մը նետաքրքրական:

Պաշխտի այդ բանիրուն էնաֆն՝ որ ամէնէն յարմարն էր ամիրայութեան արձատացած ու պատաստուած զեղծութիւններն յօտելու մաքրելու. ի վազուց ունեցած է մեծ անուն՝ իբրև քաղաքացի, իբրև նարտարազէտ ու բանիմաց խօսող, իբրև կրթող և մղող՝ արժուղ անասուցիին, իբրև մանաւանդ բանասէր ու կրթասէր տարր մը, և իր մէջէն ելած են ամէն մասամբ մեծ մարդիկ, ամիրաներէն ալ մէծ երբեմն: Այդ բնաթիւր էսնաֆին մէջ ամէնէն մեծ կշիռն ունեցած են՝ զէթ մինչև 1870՝ Պաշխտի ծածկազէտ քահանայորդիներէն ու վարժապետներէն զաա՝ սոկերիշներն ու զարձեալ՝ պուսեցի, զմիւռնացի, տիվրիկցի, կեսարացի, պանտրքուացի վաւառականներն ու պետական զբաղէտ պաշտանեաներէն սմանք՝ մեծ մասով Սամաթիայէն, Բերայէն, ին Որթադիւզէն ու Հասպուզէն, Գում-Գարուշէն և Սկիւտարէն գերագանցապէս նարտար խօսելու կշռելու և կրթելու մէջ:

Ասոնց ներգործութիւններովն էր՝ որ 1836ին¹ ամիրաներէն ուսումնասէրներն ու երկիւղածները՝ Պատրիարքարան նաւաքուելով, ի ժողով կը բազմին «Ազաւնի» Ստեփանոս Պատրիարքին նախազանութեամբ՝

1. Ասկէ երկու տարի առաջ ձեռնարկած է ու շինած է Ս. Երուսաղէմի աթոռոյն փոխամորդն Յովհաննէս Զմիւռնացի վարդապետը՝ ապա պատրիարք Երուսաղէմի՝ Պոլիսի Երուսաղէմական փոխամորդարամը՝ ակնարկութեամբ և մպաստով ալ Պեգմեան Յարութիւն Բիմիշ Միքայէլ և Ճամիկ ամիրամերուն. այս շէնքն է որ կը կոչուի Տում Երուսաղէմի կամ Երուսաղէմատուն:

ու կորսչեն չիմեի Սկիւտարի չին շեմարանը, որուն ասոս ոգիով շափ հակառակեցան սեղանաւոր ակնցի- ներէն նախ Միտաք ու Ճանիկ և ասոս Ճեղայիրցի Մկրտիչ ամիրաները՝ լոկ հակառակելու համար հար- տարտպանականներուն, նաեւ առ առաւելն նախապա- տուութեան նախանձէ մը բռնուած:

1815էն մինչեւ 1845 փայլոց սեղանաւոր մեծ ու փոքր ամիրաներու տխուրաներուն և զասակարգութեան վրայ կանոններ հոս հակիրճ ծանօթութիւններ և ու- նուններ մը ձեռագիր այն տեսարակէն, որն հաւած է ցոյց տալ մեզի հանդուցեալ վերջին ամիրայականի մը ազնիւ որդին և այս տեսարակն է որուն կակնարկներն ալ Աշէր-չո անունով մեր ստորիջևան ծանօթութեանց մէջ:

Այդ զասակարգերուն բաժանորդ երեւելի անուն- ները կը յիշատակենք հոս, որպէս զի տուած ըլլանք արդի սերունդին՝ լի զազափար մը անտնց վրայ և ի- բնոց սերունդին ալ՝ յիշատակարան հայեցացում մը իրենց նախորդներուն, որոնց անունները պիտի կար- ղան հոս պատմօրէն՝ թերեւս առաջին անգամ ու պիտի հրճուին պապասիրութեամբ մը, և յետաձեացնեն ալ պիտի թելադրուին ի նախանձ լուսադոյն նմանութեան:

Թ.

Սեղանաւորներու այս զասակարգը՝ կը բաժնուէր և- րեք տեսակի, որ իրենց մէջ կը բաժնուէին նոյնպէս երեքի: Առաջին բաժանումն էր՝ Ալէ-, Էլէ-, Էր- նա - ու երկրորդ բաժանումը կամ ստորաբաժանումն էր այսպէս՝ Ալէ-ն կը բաժնուէր երեք կարգի, - Ա. Ալէ-, Բ. Ալէ-, Գ. Ալէ-. ինչպէս կը ստորաբաժնուէին նաեւ Էլէ-ն ու Էր-նա. - Ա. Բ. Գ. Էլէ-ն ու Ա. Բ. Գ. Էր-նա:

Ի սկզբան Ա. Ալէան էին՝ խիւտազերտի օզու Նա- զարէթ ամիրայ, Բիշմիշ Միքայէլ ամիրայ ակնցի՝ իր

Հարցիկութեանն համար այդպէս թէլէլ (եփած) յոր-
չորջեալ, և այդ Հարցիկութեամբ՝ փոան թէլէլէլ-ն-
պ-ր-ն-թէլէլ մտիրայութեան բարձրացած. կելիէլեան
Մանասի Չէլէպի, Երկանեան Յարութիւն մտիրայ¹,

Քիւրքնի Խանը Պեարոս, Տափուտեան Յովսէփ, Թըն-
կըրեան Յարութիւն² (այս շորը կը յիշուին եարերը):
Բ. Ալէայէն էին (Քամանայի ի հետ) Բարունակ ա-
զայ, Բինկեանցի Յովնանէն ազայ, Պեարոս ազայ,
Ղազար ազայ, Մարգար ազայ, Միսաք ազայ և ման-
ասի Մարտիրոս ազայ³:

Գ. Ալէայէն էին՝ Ազնուորեան Յովնանէն ազայ
Ղազար ազայ, Տամատ Յովնան ազայ, Խորասանը
Յովնանէն ազայ, կիւղէլեան Յարութիւն, Թոփա-
նէլի Յարութիւն ազայ, Պաղատար ազայ⁴, և այլն:

Իսկ՝ Ա. Լչփատէն էին Մարտուս ազայ, Նիկոլ
ազայ (նայ նոստ), փափազ սղլու Խնչիր ազայ, Չե-
րաղլրեան Գրիգոր ազայ⁵, որ հմուտ էր տանկեան
չարութեան:

Բ. Լչփատէն էին՝ Ճանիկ մտիրայ, Մովսէս և Յով-
նանէն ազայ, Ղոնչէկիլիեան Մանասի Պաղատար
և Մելգան ազայ, Ճեղայերի Սարգիս ազայ (այլը
Մկրտիչ մտիրային⁶, Մանասի Երամ ազայ (այլը

1. Ամիրայք, էջ 1:

2. » էջ 7:

3. » էջ 2:

4. » ամդ և 9: Այս վերջինը թուի շի-
նոյմ Երրորդութիւնն եկեղեցիին Բերայի:

5. Ամիրայք, էջ 2 և 10:

6. 1851ին Պոլիս հրատարակուած շնորհքով ամ-
սական համդէսէ մը կը համառօտենք վերջին ա-
միրամերէն այս հոչակաւորին վրայ կենսագրական
ճիտեւեալ տեղեկութիւնները՝ առանց երաշխաւո-
րելու պատմական ստուգութիւնն այդ ծագումին,
որ կըրնայ ծածկապէս կրթընած ըլլալ կուսակցա-
կան կամ ծեռնտուութեան պատճառներու, վասն զի
նոյն միջոցները ճեղայերցիին ամէնէն փայլուն ա-
տենն էր ու իմք մեծապէս կ'օգնէր գրողներուն, մա-

Ամիրամերը:

Երամեանց), Էորլամ աղայ, Մանտեօի Ստեփանեան Յովանեէա աղայ :

Գ. Լվսաաէն էին՝ Աշնան Պօղոս աղայ (մինչեւ 1880ը ազգային գործերուն կուսած փոքրիկ Մերուկ ւր), Միսաքեան Յակոբճան աղայ, Էորկի աղայ (նայ-նուն) :

Եւ Ա. Լանայ էին՝ Բինկեանցի Խաչատուր աղայ, Լլիսեան Մաթոս աղայ, Միւսգահեանեան Պաղտատար աղայ, Ղունչեկիւլեան Յովան և Մարտիրոս աղայ, Մանտեօի Ստափրի աղայ :

Բ. Լանայ էին՝ Մովսէսան Նիկողոս աղայ, Եազըճեան Յովանեէա աղայ, Տամատ Յովան աղայ, Էամէր

մաւանդ իր կողմի գրողներուն . դարձեալ մոյմ միջոց-ներն ալ երկու կուսակցութիւն սաստիկ զայրացած էին՝ իրարու ի նեմուկս՝ մին Պալեամցն ու Տատեամցը միւսը ձեզայիբցիմն և իր կցորդ սեղամաւորներունը :

— Մկրտիչ ամիրամ կը կոչուի եղեր մաւ չո-վուեամց, և այդ ազգատոհմին ծագումը կը տա-րուի շատ հին ժամանակներ : Այդ հին ազգատոհ-մին ամունը մշտնջնմաւորելու համար՝ իւրաքամ չիւր տամուտէր ջանացիր է իր զաւակներէն մին ամուսնել հովիւ, և այդ ազգաբանութիւնն է որ կը շարունակուէր երեք դարէ հետէ որդի ի հօրէ . աղոնց մախահաւերէն Պումեաթ կամ Պինեաթ ա-մունով մեծ մը՝ պատճառով մը կու գայ հաս-տատուիլ Սերաստիա և ամժառամզ քլլայով՝ կը յօժարի որդեգրել ազնուական ցեղէ մը Արծկէացի որը պատանի մը՝ Պուղաս՝ կամ Ապուղամրի ամուն : քամի մը տարիէն կամուսնացումէ զայն, և քիչ մը հտքը՝ Ա. Սուլթան Սելիմին պարսկաստան արշա-ւելու ատեն՝ Պ. Պումեաթ կը քաշուի Ակնի երկիրը, ուր քաղաքին մօտ տեղ մը կը հաստատէ բնա-կութիւնը և այդ տեղին ալ ամունը կը դե՛լ իր որ-դեգիրին ամունովը՝ Ապուղամրի . այս այն գիւղն է որ ժամանակէ մը հտքն ու հիմայ ալ կը կոչուի Ապուլէխս : Պ. Պուղամի ծնած բոլոր զակըմերը ամղէն խամձարուրցի մէջ կը մեռնէին բաց ի վեր-

օգլու Պօղոս և Յովհաննէս ազայ, Շիշմանեան Յակոբ
ազայ, Սափա ազայ, և այլն¹ :

Ու Գ. Էռնայէն էին՝ որ կանուանուէին հզրայր,
Տաքէսեան Մկրտիչ, Պաննեպան օգլու Գէորգ (եաքը՝
եաքը՝ ամիրայ) և Աւետիս հզրայր՝ իննսուհեւհինգ-
ամեայ Կերուսի Վր (շեռ օզջ յՕրթաղիւղ), Մարկոս և
Կարապետ հզրայր, Խոնայ Զաքարիա, Ղուկաս հզրայր
և այլն², ու սասնք բազմաթիւ էին, և կը նստէին

ջիմէն որում ամուսնը դրին չօլիւ՝ ի յիշատակ չօ-
վուեանց հին տոհմին :

Այս չօվիւն է երկրորդ նախահար չօվուեանց
զարմին, որում ութերորդ թոռն էր Ճեզայիրեան
այդ Մկրտիչ Ամիրան՝ ըստ այսմ — Պուղամ ծնաւ
չօվիւր, չօվիւ ծն. թորոսը, թորոս ծն. չօվիւր,
չօվիւ ծն. Սարգիսը, Սարգիս ծն. թորոսը, թո-
րոս ծն. Սարգիսը, Սարգիս ծն. Յովհաննէս Ա-
միրան՝ Մակամուանեայ Ճեզայիրի, Յովհաննէս
Ամիրայ ծն. վերջին Սարգիսն Ամիրայ, որում որ-
դին էր, ինչպէս վերև գրած ենք, Մկրտիչ Ամի-
րա Ճեզայիրի, մեծահոգի և համծարեղ, այլ ամծ-
նահաւամ ու քիչ մը անխոհեմ ալ ինչպէս կ'ըսեն,
որով յետին աղքատութեան մէջ կըքնց իր վերջին
տարիները, և կտակեց յետին աղքատութիւն մը
իր կողակիցին ու միւս մօտաւորներուն, Բազմա-
թիւ երիտասարդներ իր օգնականութեամբը Երո-
պայի մէջ կրթուեցան, Հասգիւղի մէջ իր ծախքովը
մեծ վարժարան մը հիմնուեցաւ և շարունակեցաւ
քանի մը տարի, Մաքսի մեծ գործառնութիւններն
ինք հեղինակաբար ստանձմեց ու տնօրինեց, երկրա-
գործական ձեռնարկներու պաշտպան համդիսացաւ
մաւահանգիստին մէջ մոր կամուրջի մը շինութեան
գլուխ կեցաւ, իր առատածեղութիւնը և սալթա-
նաթը չափ չուցէր կ'ըսեն, որ վերջապէս գլխաւոր
պատճառներն եղան իր արագ մուազումին և ամ-
կումին :

1. Ամիրայը, էջ 4.

2. » » 5-6.

ընդհանրապէս պզտի 'Ասոր-խան Վէլդիր խան, փաշարէի խան որոնցմէ վերջերք մինչեւ աստիճին Ալեկսանդր քարձ-բացողներ ու ամիրայ բուսամներ անգամ կան:

Ասոնց շնորհէն անհնազանդութեամբ խուճր մը՝ նամա խոնարհութեամբ իրարու նեւ և նամանակութեամբ պետութեան՝ նիւնաճ էր ուրուրեմն այն նկոյ ընկերութիւնը սեղանաւորակամ, որ երկու ճիւղի բամբուկով կը կոչուէր Անգուլու և Բամբուկ Կոմիտէ: Ասոնք իր անտեսէր ու կը նախքէր իր գործակատարներուն և նարխարդաւոր նաւարդներուն ձեռքով Անաստուլի նարկերը, և երկրորդը՝ նոյնպէս իր գործակատարներուն և նաւարդներուն ձեռքով Բամբուկի նարկերը, այնպէս որ ամբողջ Տէրութեան նարկերն և սուրբերը կը մտնուէին այդ ընկերութեան ձեռքով, որ շատ անգամ Տէրութեան ի նաշիւ այդ նարկերուն կանխավճարներ ընելով կը դիւրացունէր անոր պիտուէին ասանն նաւարդաւորութիւնն, և ինք ալ իրով կը շահէր՝ ցորշափ իր նաշիւր դիտեար և յապաշտանութեան մը ձեռքով անտեսէր իր ընդարձակ գործը: Իր փոստաւոր սկիզբին ու կազմութեան նախապէս՝ այդ նարկանաւոր ընկերութիւնն ալ շիրքաւ ընդ երկար գիտմանայ, և նարխարդաւորներու վճարողներու, և այլն անկանոնութեան ու զեղծմանց երեսնէ՛ն նուազեցաւ ընդ նոյ և եղծաւ, տեղի տալով նեազնեակ նոր գրութեանց ու երոսպական մեթոսով կազմուած պանքաներու և նաշուեկաներու:

Այս է աստիկ վաւերական ցանկն ու գործանութեանց տեսակը՝ Ամիրայ Ազալ ու Ազալը սեղանաւորներուն, որոնց մէջ 1800էն մինչեւ 1850-55 գոյացած էր ու կը տեսէր տեսակ մը գործակցական նամարայութիւն՝ նանդէպ պետութեան Ազալըսին և միւս բղկայիներուն: Իրենք ասոնց նեւ միշտ կը կրնաքէին պայմանադրութիւններ ու կ'ընէին գրամական մեծ փոխանակութիւններ և ասեւտարներ:

Անէին իրենց քեանէան (նախ՝ Արկանեան Յարութիւն ամիրան, ետքը Ճանիկ ամիրան), իրենց արհեստագետական սենեակը, իրենց գործակատարները, զրադիները, թեւարկեալները, թաղերն ու վարդապետներն և զպրօցները, նաեւ նարքարան բանդէաներն

ու պատուելիները: Աւելին իրենց գիւղապնայութեանց, ուխտաւորութեանց, խրախնայութեանց, հարսնիքի և յուզարկաւորութեանց յատուկ եղանակներն որոշեալ: Աւելին գարնեայ իրենց սեպհական յառաջգիմական կամ յետագիմական կարծիքը, մասեմապարանները, մառանները, հագուելու շքուելու տարազները, հէլ-բ-բ-յ-ս-թի-ն-ն-ի-ն ու սիւղարեան փափկամորութիւնները: Աւելին վերջապէս իրենց սիրած պատրիարքները՝ օրինակի համար «Աղաւնի» Ստեփանոս Պատրիարքը: Չուհաւան Մատթէոս և փոքր ինչ Գէորգ Գ. կաթողիկոսները, որ իրենց մէկ քանինն ձեռքով կաթողիկոսացան՝ յուզարկուելով մեծափառ հանգէսներով Տրփխիս և Էջմիածին: Աւելին՝ ասոնց հետ՝ իրենց սեպհական ազնուապետական քահանաներն ու տիրացուները: Աւելին գեւ շատ բաներ՝ իրենցը՝ և միայն էրէնշը:

Սեպտեմբերներու այս գաստակարգին մէջ՝ կը յիշուին նաև քանակակ մը հայ-հոսոմներ, որոգիսիներ շատ կային Անատոլիոսի մէջ՝ մանաւանդ Ակնի շուրջ գիւղերն ու մասերը, թաւի Եզր կաթողիկոսի տանէն մեացած: Այս Հայ-հոսոմներէն կային Բիւթանիայի կողմերն ալ՝ մինչև 1850ը և կան ալ գեւ: Պալիսի Հայ-հոսոմներուն մէջ յիշելի և ամբարպատու մե էր՝ այս գարին սկիզբն Անատաաս Աղան կամ Ամիրան, երևելի իր հարստութեամբն ու ազգեցութեամբ, որ հայ լեզուի թարգմանել տուաւ յուսական Եկեղեցիին արարողութիւնները! (Իբր հայ՝ ազ-

1. շեմեհալը՝ դուռն է այս Ամաստաս ամիրայիմ տպել տուած յումակրօմ և Ռայայիզու մաշտոցիմ -

Մ Թ 7803

Հատրնաիր հաւարմար հանեալ ի մեծ Մաշտոցէն յուսաց որ կոշի

ԷՅԻՊՈՒՅՅԻՄՆ

Կորոզ թարգմանեալ և սրբազրեալ՝ աշխատատիրութեամբ Անատասայ մեծ իմաստ վարմապետին յուսաց և պատուելի Գրիգոր Գրգրի Փեշարմալհան:

զող, և յոյն՝ կրօնքով), ինչպէս ասանեմիերորդ դարին ամբողջովին կատարած էր անձամբ այսպիսի թարգմանութիւն մը՝ նայ նոստ՝ կարօպեա իշխուն, որպէս կը գրէ Հ. Վալաս ինչիճեան ի նատորն Ասիա: Հայնոստմութիւնն ալ այսպէս. ազգին մէջ քանի մը նարիւր և աւելի չին տարիներու տարածմէր հրեայթ մըն էր՝ նման ամիրայութեան, և արդ երկուքն ալ՝ գրեթէ ոչ հւն են նմանարազդ արար:

Ժ.

Ինչպէս ակնարկեցինք վերերն ալ՝ այս ամիրաներէն բացառաբար զորս կիլիկային՝ նախ մեծ ամիրան Վաղէղ Աբթին, որուն պատմութիւնն՝ աղէկ գէշ՝ գրուած է մասնակի տեարակով մը, և նա գործիս նամեմասական շափը շներեր երկայնարանել իր վրայ. ապա Տիւզեան և Զարազանէի միւս շոջերը, վառօղապեա Տասեանները, որոնց վրայիւս կարծէ զրեւ տանձինն, նարանրապեա Պալեանները, որոնց վրայ՝ կուզէինք որ գրէր ազգականութիւն շունեցոյ մարդ մը, Սէրվերեան Յովնանէս ամիրայ, նաև քանի մը նացապեաներ, որոնց կարգէն էր՝ Կորատունկեան Յակօբ, Գրիգոր, Սիմէան նայրերուն վարպեաը՝ էքմէրէի Պաշի Աբթին անունով, որուն խորանն ($\frac{1}{2}$ -ընչ) էր այժմեան Պէր-

« Զամի և արդեամբ բարեպաշտօն և աստուածասէր Սառաֆ Անաստաս աղայիմ, որ ի Սուրբ Գէորգայ վամից գիղէմ Ակնայ քաղաքիմ »:

Հրամանաւ Տեառն Ազաթանգեղոսի Սրբազան արքեպիսկոպոսի և տիեզերական Պատրիարքի Յունաց տալազրիալ յԾրթագիղ 1831. ՌՄԶ:

Լ. Այս այն Արթիմն է՝ որ ժամանակիմ տասն, երկուներուն մէջ ամէնէմ անլի պնդողն էր Աստուածատուր պատրիարքի ճրածարելուն վրայ-

պէրեանի վարժարանն ի Սկիւտար՝ իր բոլորի ընդար-
ձակ հոգեբույժը՝ Եւ. ասանք եւս՝ ամիրայարար կցորդ և
համապատիւ էին վերիններէն ամէնէն շնչերուն, և
սունձային կարեւոր խնդիրներու համար միասին կը
գումարուէին ի ժողով, այսինքն՝ խնդիրներու պատ-
րիարքական փոփոխութեանց, եկեղեցիի մատակարար-
ական անարէնութեանց, զպրօցի և հիւանդանոցի շի-
նութեանց և այլն։ Ամիրաներուն և ամիրապատիւ
ազաներուն թիւն ալ՝ Սամանեան պետութեան փառա-
ւոր պաշտպանութեան ներքեւ՝ հետզհետէ աճելով, և
գրաւելով արգասաւոր ու նախանձելի վատահումիւն
մը՝ հասած է մինչեւ 1840ի ժամանակները գրեթէ
200ի, որ կը բրցած էին՝ ցայնվայր իրենց պարզ և ան-
այլանց (inaliénable) հարստարմատութեամբը՝ գիղել մեծ
հարստութիւն. վկայ՝ իրենցմէ մինչեւ այսօր կանգուն
Քոստան քանի մը մեծ կառուցուածներն ու Է-լ-Նի-
Նէքէ 1. որ կը կենան Պոլիսի ամիրայարեակ արուար-
ձաններուն մէջ, վկայ պարձեալ՝ Անատուրի և Պոլի-
սի եկեղեցիներուն, զպրօցիներուն և փանքերուն իրենց
նախրած այլեւայլ յիշատակներն և ապագրել տուած
գիրքերն ու մշակել տուած հոգերն ու այգիները, թո՛ղ
այն ահագին գումարներն ու գոհարեղէնները, դարս
վատենցին անխնայարար թէ իրենք թէ իրենց սերունդ-
ներուն հ-լ-բ-բ-չ ու անփորձ մարս։ Ամիրայք տեարա-

այնպէս որ՝ երբ օր մը դարձեալ կը ժխտէր Պատ-
րիարքին՝ թէ անպատճառ պիտի տաս Տրաժարա-
կանդ, խստարարոյ պատրիարքն ալ չդիմամալով
« Եկմբ, գրեմ » կ'ըսէ, և թուղթն առնելով՝ իրան
ալ կը գրէ. բայց Տրաժարականէ ազիտաբեր բամ
մը, ճացապետ Արթինին արսորալմիտը – զոր ինքն
ճացապետը միամտարար առնելով կը տանի առ
որ անկ է՝ Այսպէս՝ յամպուզմ Արթինը, յանգէտս,
իբ իսկ արսորումին լրատարը կ'ըլլայ։

1 Որոնց մին է մահւ՝ գումգարուի պատրիար-
քարանին կից մեծ տախտաշէն ասպարանքը ճամիկ
ամիրային՝ որ վայելչարար վերածուեցաւ արդի
պատրիարքութեան օրով ընդճամուր գիւսմատունի։

կանոնն փոխարէնը: Ասոր նման ուրիշ հասարական մեծ ձեռնարկներ ըրած են, ինչպէս իրենցմէ մէկ քանին՝ Շիրքէթի խայրիչէի սկզբնաւորական գործողութեանց ու հաստատութեանն իսկ բաժնեկից եղած են: Այս վերջիններէն էր նաեւ մեր Բէտիմէի հասի Մկրտիչ խալիֆան՝ ծնած կեսարիայի 7-ի հոյսէս Մանուսուն գիւղը, և Պոլիս գալով՝ շատ երիտասարդ հասակին՝ կրթուած Հարոտարապետ Գրիգոր, կարսապետ խալիֆաներուն և Մ. Քարէլի խալիֆայի Հարսարապետին ձեռքին տակ: Քիչ ատենի մէջ մեծ անուն շինած է՝ իբրեւ միակ Բէ-ի-Տէն Պոլիսի մէջ. իր շինուածապետութեամբ շինուած են Պոլիսի մեծ Իշլէն-Երջ և քանի մը կիկոնցիներ. մինչեւ 100 տարի ապրեցաւ և կը վաշխէր հայ և թուրք մեծերու յարգանքն. իր վրայ հակիրճ կենսագրական մը գրուեցաւ Բիւզանդիոնի 925 և 926 թիւերուն մէջ 1899:

Ասանց պաշտօնապէս կոչուած ըլլալու ամերայ՝ ամիրաներէն կըրնան սեպուիլ նաեւ Տատեաններու ազգականացած Քափաճահան բազմեղբայրները՝ վաճառական մանիֆաթուրայի, մանիֆաթուրային ոսկեղաբուն. Պէլլէր Օղլու Յակոբ աղայ՝ ձեռնկալուն Յ. և Մ. Ետայեան եղբայրներուն, Գուլուճը Մեկքիսեղ աղայ՝ ազնեցիկ և Գումգարույի եկեղեցոյան մեծ մը, Քիւրքճի-Պաշինները, Եազըճի Պաշի Պօղոս աղան, կեսարացի Մանուկեաններն ու կիւմիշճի Գասապ աղան, որ ոսկերիչներուն և դրամազէտներուն հարստազոյնն աւարտոյնը՝ վասն զի կանխիկազոյնը, ուստի և իմաստնազոյնն եղաւ: Կայ նաեւ Տոնիկ փոքրիկ ամիրայ մրն ալ՝ Գասաճ փաշայի արչի եկեղեցիին հողը զնոյն և նուիրող:

Այսպէս ահա՝ զլիաւոր ածունները, հակիրճ անցեալն ու հանրական և անհատական գործառնութիւնները կը հասնին մինչեւ հոս (1860) այն նախնի մեծատուններուն, որ տեւեցին իբր 300-305 տարի, և, իրենց աւանդապահ առաւելութեանցն ու հարստութեանց կցորդունեցան իրենց աւանդական պակասութիւններն ու բարոյական և զգացական աղքատութիւնները, սրոնց

ի հեռու կանէր յառաջ իմարտի՛ր՝ Պոլիսի բաներուն արուեստագէտ գրագէտ ու առհասարակ միջակայքին դասին մէջ՝ փորձ կարողութիւն մը բնիկ։ Այդ միջին տարրին եփուան ո՛յմն էր՝ որ ժամանակին յառաջացած պահանջներուն, անցեալին շափազանցութեանց փորձառութեան, իմաստասէրներուն, Պատրիարքներուն և քարեխնամ կառավարութեան շնորհներուն և միջամտութեանց հետ լծորդուելով (սակայն շատ արեւմտեան և ընդօրինակեալ ձեւի մը վրայ) պարզեց, բաշխեց, զասակարգութեան մը լծեց հանրական գործերը՝ յանգելու համար ներդաշնակութեան մը, որուն ամիրսանբէն շատ քիչերը կրցան ըլլալ քաժանորդ և հանդիսաժողովան վասն զի իրենց անցեալ ազնուապետական անշափոքիտութեան փոխարէն՝ խաղալիկ եզան երխտասարդական ու կարի հասարակական անշափոքիտութեան մը, քանիւ, զիրով, գործով։

Իրենց՝ ամիրաներուն՝ կենցաղի հոխ թատրէն իբր խաղառ անհետանալուն քուն պատահան ալ՝ իրենք էին։ Սեղանաւորներուն մեծ մասը ծագումով Ակնէն էր՝ քաղկացած ազէտ այլ խորագէտ ու խորամանկ ալ մարդոցմէ, որ կը բանեցունէին իրենց խելքը, իրենց բան ու գործերէն գուրս, իրար քարենդոմնելու, նաեւ վրէժխնդրութեանց։ Ամիրաներու անկումին մէջ մեծ դերեր խաղացած են՝ շարահճի սպրդողներու և փայփայիչ շոգոքորթողներու հետ՝ նախանձն ու քարոյական անարժանութիւնները, գորս ազեղ կ'ըլլայ նշանակել հոս։ «Ես անոր հերը տանիծեմ, ես անոր հախէն տիգամ յները՝ վերջնարաններն եղած են յաւախ երկու ամիրաներու միուն անհրամեշտ կործանումին միտի մը ձեռքով, և յատուկ մոլութիւններ մըն ալ՝ եղած են պատահառ իրենց խոյ մոխուսներուն և տոնմային վատահամբաւութեանց։ Պոլիսի միջակայքին ժողովուրդն ալ՝ 60-65էն շատ առաջ կ'առնած էր այս ամէնը։

Անոնց տոնմային քարճրամտութեան ալ բաւական նարակ կը մատուցանէր՝ Գ-Քէ-Վէլլէ-Քէ-Նը, որ էր հին ու աւանդական վարչապետութիւն մը թաղային ու և կեղեցապատկան գործերու՝ ընտրուած միայն Պատարիարքէն ու պատասխանատու միայն անոր՝ ըստ երկուստեք հանութեանց, դուն ուրեք ըստ իմաստուն հանրասիրութեան ու անփոտասիրութեան։

Այս հիմնաւորաց միւթէվէլլիներէն դատ՝ կային եկեղեցականներ ալ, որ եկեղեցիին համեմատ կըրնային ըլլալ հէն մինչեւ 42: Բաց ի ստոնցմէ՝ ամէն մեծ եկեղեցի ունէր զգրոցի համար երեք, աղքատներու համար երեք և հիւանդանոցի համար մի չոգարարձու:

Եկեղեցականներու պաշտօնը հոսամեայ էր, որմէ ետեւ նախորդ եկեղեցականներու և միւթէվէլլիի փոխանորդին հետ՝ չոգարարձուներու, թաղին քարոզիչին, Աւագերէցին ու ավթուակալին մասնակցութեամբ ժողով ընելով կը պատրաստէին ցուցակ մը եկեղեցական ընտրելիներու, կրկին թիւով՝ չոգարարձուներէն և զուրսէն ուրիշ արժանաւոր մարդոցմէ: Միւթէվէլլիի փոխանորդը կը մատուցանէր ընտրեալներու այդ կրկնապատիկ անուանացանկը միւթէվէլլիին, որ ինքնիշխանաբար նշանակելով նոր եկեղեցականներն՝ հաստատել կու տար անոնք կոնդակով Պատրիարքին, նայնպէս գործեալ միւթէվէլլիին նախորդ եկեղեցականներէն հաշիւ առնելով՝ կը մատուցանէր Պատրիարքին:

Գալով Էփէֆէլլիին, այդ անունն ունին Մանուէտական Շէրէֆ-Սէֆ Տիրոջ ու մատակարարի զազափարներն հաւասարապէս: Վերջէն եղած ստացուածքներն ու եկամուտները տնտեսելու և մատակարարելու համար՝ կտակարարին կարգած մատակարարը կանուանի Էփէֆէլլի:

Հայերու եկեղեցապատկան գործերը, կալուածները, կտակները և այլն, մատակարարելու գործն ալ՝ այդ սահմանին հանգիստութեամբը՝ յանձնուած էր այսպէս Էփէֆէլլիներու, որոնց հսկողութեան ներքեւ կը գործէին վերոգրեալ եկեղեցիներն չոգարարձուներն և փոխանորդները:

Վ Ե Ր Զ Ա Յ Ա Ն

Ան աշտպիսի մարդիկ էին չին օրերուն մեծաւոր հայերը: Եւ առանց հետ էր Պատրիարքներուն, բղեւջի-
ներուն, պէշերուն, վարդապետներուն, վանապետնե-
րուն, վարդեաններուն, վարժապետներուն, փիլիսոփա-
ներուն, աւագերէցներուն և կաթողիկոսներուն իսկ ի
քուն գործն ու հապուկ յարաբերութիւնները. միջին-
գարեանն ու գրաբանեան մարդիկ, ինչպէս ոչ է ըսել,
մեծ մասովն ալ՝ առանց հասկընալու և միջին գարն
և՛ գրաբանն և՛ աշխարհաբարը, հասկընալով միայն և
միայն այն աշխարհն ու դարը, որուն մէջ կապրէին,
և միայն այն լեզուն, որ գրած ու հանդիստ և աղղե-
ցութիւն կը բերէր: Այլ դրամէն ու աղղեցութենէն
արձանական և քերականական բաժին մըն ալ ելած է
ժամանակին զգրոցներուն և վարժապետներուն հետ
անցեալ Միսիթարեաններուն ալ՝, իսկ հանդիստէն,
մեծկակ բաժին մը ինկած է իրենց որդիներուն և թոռ-
ներուն սոյն մասին, որ աշխատելէն աւելի սիրած են

1- Ղւզողը կըրնայ կարդալ Գարբիէլ Պատկա-
նիամի կենսագրութեամ և Մսեր Մսերեանցի կա-
թողիկոսներու պատմութեամ մէջ՝ Դամիէլի և Դա-
ւիթի կաթողիկոսութեամ ատեմ և առաջներմ ալ՝
Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսիմ՝ վարդա-
պետ եղած միջոցիմ Պոլիսի և Զմիռնայիմ մէջ վա-
րած հմարազիտութիւնները, զորս աւանդութիւնմ
ալ աւելի պտոյտաւոր կը պատմէ:

2- Ի լսողաց (?) եմք՝ թէ Ղազէզ Արթիմ ամիրամ,
միայն 1836-1837ի հայերէմ մեծ Բաղկիրքիմ տպա-
գրական ծախքիմ ի նպատ լիցուցած կամ հոսե-
ցուցած է համդրիմ վանական ծոցը (Ջեմհուիկի
վանքը) 1000ի (?) չափ ոսկի:

նստիլն ու հանգստիլն անշարժ անարդիւն, որպէս զի
չբահնք ուրիշ բան:

Գործիս մէջ, խելամուտութեան կանոնին ներածին
չափ, պարզուած և ցուցադրուած այլ չոխ անուանե-
րուն և դրուատանուններուն հետ իրենց՝ անոնց աւերե-
րուն՝ չօխութիւնը, ազգեցութիւնը, ամիրայութիւնն և
նահապետութիւնն ալ իբրև բոլորովին անհետացան
1865էն 1869ի վերջերը. ու այդ փառաւոր անցեալէն՝
1870ին հազիւ հետաւոր փառքերու և փայլունքերու
տոճոյն երանդ մը ստուերարար կը ծածանէր նոր հո-
րիչոնի մը նոր դոյններուն հտեւը, իբրև ցոյացում
չսկայ կոնակներուն մեծ ծովի մը, որ ծփացունելէ հտեւ
իւր վրայ փութորիկներ, խաղաղականներ, չօխազնա-
ցութիւններ ու ոսկետախտ լաստեր՝ կը վարէ իր ուժաւ-
պտս հանդարտ և ցածուն ալիքը՝ առայդ, դուարթ, այլ
անձո՛ւկ ծովեզերք մը երեկորնական, շատ մասնատեալ,
շատ խօսուն ու մարդախիտ և կարի մանրախնդիր
նրբութիւններով ստորարածանեալ ու խարսխեալ:

Յ. Գ. Մ.

